

५/२५

रुप्त/
२२१

हिंदीचलन पद्धतीचा

इति हास्य

लेखक

या वा लोहो करे.

संजीव.

No 2 07 1938/39 Recd on 24/4/38

हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहास

— अंग्रेजी —

लेखक

य. वा. लोहोकरे, सोलापूर

प्रथमावृत्ति १९३८

किंमत १२ आणे

प्रकाशक — या. वा. लोहोकरे
मोडकवाडा, नवीपेठ सोलापूर.

लेखकानं सर्व हक्क स्वाधीन टेक्किले आहेत

मुद्रक—गा. गो. दिवाकर

इंदिरा प्रेस. $\frac{६८९}{१५}$ सदाशिव पुणे.

लेखकाचे निवेदन.

॥ पदार्थ मात्र तितुका गेला ॥ नुसता देशाचि उरला ॥

येणे करितां बहुताला । संकट जाले ॥ १ ॥

—श्रीसमर्थ रामदास.

श्रीसमर्थांनो हिंदुस्थानच्या तीनशें वर्षांपूर्वीच्या परिस्थितीचे केलेले वरील वर्णन आजहि तंतोतंत कसें लागू पडत आहे, हे आपण, नुसते हिंदी चलन व हुंडणावळ विषयक सरकारच्या गेल्या ५० वर्षांतील धोरणामुळे, हिंदुस्थानचे किती नुकसान झाले आहे, हे पाहिले तरीहि उत्तम रीतीने दिसून येईल.

येथील शेतकरी भिकेस कां लागला, कारखानदार कां बुडाले, बेकारी कां वाढली, वैरे हिंदुस्थानच्या आर्थिक दैन्यावस्थेचे मुख्य कारण पारतंत्र व त्यामुळे इंग्लंडच्या व्यापाऱ्यांचे व येथील गोन्या नोकरदार वर्गांचे उखळ पांढरे होण्याच्या दृष्टीने सरकारला ठेवतां आलेले येथील चलन व हुंडणावळ विषयक धोरण हे होय; हे पुढील विवेचनावरून स्पष्ट होईल.

हजारों देशबांधवांनों आपणावर संकट परंपरा ओढवून घेऊन गेल्या १० वर्षांत स्वराज्य मिळविष्याकरितां जो जोराची चळवळ केली, व ती शमिष्याकरितां सरकारने जी हिंदुस्थानास १९३५ च्या कायद्यात्वयें घटना देऊ केली आहे; तींतहि चलन व हुंडणावळ विषयक धोरणाचा ताबा परक्याच्याच हातीं डेवण्याची योजना केलेली असल्यामुळे, त्या घटनेनुसार हिंदुस्थानला मिळालेल्या सत्तेचेचा उपयोग, आपली आर्थिक परिस्थिति सुधारणेच्या कामी कसा होऊं शकणार नाही, याची कल्पना सामान्य जनतेस येण्याकरतां, या समर्थी “हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहास” हे लंहानसे पुस्तक लिहिले आहे.

दुसरे एक कारण असें कीं या विषयावर इंग्रजी भाषेत पुष्कळच लिखाण आहे, परंतु मराठी भाषेत या विषयावर एकत्रित असें फारसें लिखाण नसल्यामुळे सामान्य वाचकांस हा विषय आकलन होण्यास किती कष्ट पडत असतील याची जाणीव लेखकास स्वानुभवानें झाली आहे. तेव्हां सामान्य जनतेस हा विषय आकलन होण्यास सुलभ व्हावें अशा हेतूनें, तसेच आजकाल नवीन पिढीस मातृभाषेतूनच शिक्षण देणे जास्त श्रेय-स्कर हें पटत चालल्यानें या विषयावर मातृभाषेत पुस्तके असणे जरुरीचे वाटल्यानें ही अल्पकृति महाराष्ट्रीय जनतेस सादर करणे अयोग्य ठरणार नाहीं, असें वाटल्यावरून हें साहस लेखक करीत आहे. तें योग्य आहे अगर अयोग्य आहे हें पाहणे जनतेकडे आहे.

प्रस्तुत लेखकाचे तज्ज्ञ लेखकांनी कारणपरत्वे लेखनद्वारे जें पूर्वीच लिहून ठेविले आहे, तें त्याच्या अल्पमतीप्रमाणे त्यानें येथे एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लेखकाचा हा पाहिलाच प्रयत्न असल्यामुळे त्यांत अनेक दोष व चुका असण्याचा संभव आहे. तेव्हां त्यांत असलेले दोष सहृदय वाचक सुधारून गोड करून घेतील व या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा प्रसंग आल्यास ती निर्दोष करण्यास सहाय्य व्हावें म्हणून, यातील चुका दिग्दर्शित करून त्यास कठीनी करतील आशी आशा आहे.

चलन व हुंडणावळ विषयक धोरणाचा ताचा परक्यांचे हातांत असल्यामुळे आपले किती नुकसान झाले आहे, व होत आहे याची जाणीव सर्व जनतेस करून देणे अत्यंत आवश्यक आहे व तसें तें करून देण्याकरितां, मासिके व वर्तमानपत्रे यांच्या चालकांनी अधिकाधिक लिखाण या विषयावर प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात करणे अगत्याचें आहे. तसेच आमच्या सुशिक्षित वर्गांचे या विषयाकडे अधिक लक्ष लागून त्यांनो या विषयाचा सांगोपांग अभ्यास करून, लेख, व्याख्याने, चर्चा वैगैरे मार्गांनी जनतेस या विषयाचे ज्ञान करून देणे आवश्यक आहे. सुशिक्षित वर्गांची सध्यांची या विषयाबद्दलची अनास्था अक्षम्य आहे. तरी त्यांनी या विषयाचे महत्व ओळ-

खून त्याकडे अधिक लक्ष देण्याचे करावे अशी त्यांस कळकळीची व नम्र विनंति आहे.

अलीकडे, पूर्वीच्या काळी सर्वमान्य ज्ञालेले अर्थशास्त्राचे कांही सिद्धांत, कांही पाश्चात्य अर्थशास्त्रांच्या मते चुकीचे ठरविण्यांत येत आहेत. तरी त्या दृष्टीने या निबंधांत अनुसरलेल्या सिद्धांतावर सांगोपांग चर्चा व्हावी अशी विनंति आहे.

कार्यबाहुत्यामुळे सवड नसतांहि, त्यांतत्यात्यांत सवड काढून या पुस्तकाचे हस्तालिखित बाचून त्यांत कांही सुधारणा सुचवून; प्रस्तुत लेखकाचे विनंतीस मान देऊन या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिली, याबद्दल लेखक पुण्याचे प्रसिद्ध अर्थशास्त्र प्रो. वा. गो. काळे यांचा अत्यंत ऋणी आहे. हें कठुण येवढ्यावरच संपत नसून, प्रो. काळे यांनी महाराष्ट्र जनतेला अर्थशास्त्राची सांगोपांग माहिती करून देण्याच्या उदात्त हेतूने मराठीतून जें “ अर्थ ” नांवाचे साप्ताहिक घस सोसून गेली तीन चार वर्षे चालविले आहे, त्याच्या सतत वाचनाचा, प्रस्तुत लेखकास अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाकडे लक्ष वेधण्याचे कार्म प्रामुख्याने उपयोग झालेला असत्यामुळे, प्रस्तुत लेखक त्यांचा शतशः ऋणी आहे.

अर्थशास्त्राच्या विषयाला वाहिलेले असै हें साप्ताहिक मराठी भाषेत ‘ एकमेव ’ असूनही महाराष्ट्र जनतेने त्याचा योग्य सत्कार अजून केलेला नाही यावरून महाराष्ट्र जनतेची या विषयाबद्दलची अनास्था किती आहे, हें दिसून येतें. निदान सराफ व व्यापारी वर्ग यांनी तरी ही अनास्था सोडून सदर सातपाहिकाचे ग्राहक होऊन त्यांतील उपयुक्त माहितीचा आपले व्यवसायांत उपयोग करून घ्यावा अशी त्यांस कळकळीची विनंति आहे.

प्रो. गो. प. पटवर्धन, माझी हेडमास्टर हारिभाई देवकरण हायस्कूल, श्रीयुत बेके, श्रीयुत डॉ. वा. का. किल्लेस्कर, छ्ही. आर. गोडबोले, श्रीयुत के. व्ही. गाडगीळ वकील; श्रीयुत गोविंदराव शिदोरे माझी सुपरिनेंटेन्डेन्ट हारिभाई देवकरण हायस्कूल, श्रीयुत दत्तोपंत सराफ, अध्यापक जैन बोडिंग,

श्रीयुत माधवराव कुलकर्णी, हेडमास्तर, म्युनिसिपल शाळा नंबर १ श्रीयुत
 रा. ह. पटवर्धन इन्कमटेंक्स एस्कपर्ट, श्रीयुत ल. ह. कुलकर्णी वकील,
 श्री. राजवाडे साठे वगैरे सोलापूरचे व भोरचे, श्रीयुत लक्ष्मणदास माधवदास
 देवी वकील, व श्रीयुत रामचंद्र भालचंद्र फडणीस वकील, व पुष्याचे श्री.
 पां. गो. सांने माजी संपादक 'गोरक्षण' वगैरे स्नेही मंडळीर्नी वेळोवेळ्या
 हस्तलिखितें तपासून ज्या उपयुक्त सूचना करून जें उत्तेजन दिलें तसेच
 बालोद्यान प्रेसचे मालक श्री. बाबूराव सहस्रबुद्धे यांनी पुस्तक छापण्यास मदत
 केली त्याबद्दल लेखक त्यांचा अत्यंत नेटी आहे. शेवटी, लेखकाचे वडील
 श्रीयुत वासुदेव लक्ष्मण लोहोकरे व चुलते श्री. रा. अनंतदास रामदासी यांनी
 दिलेल्या प्रेत्साहनाचा कृतशतापूर्वक उल्लेख करून हें लिखाण हातावेगळे
 करीत आहे.

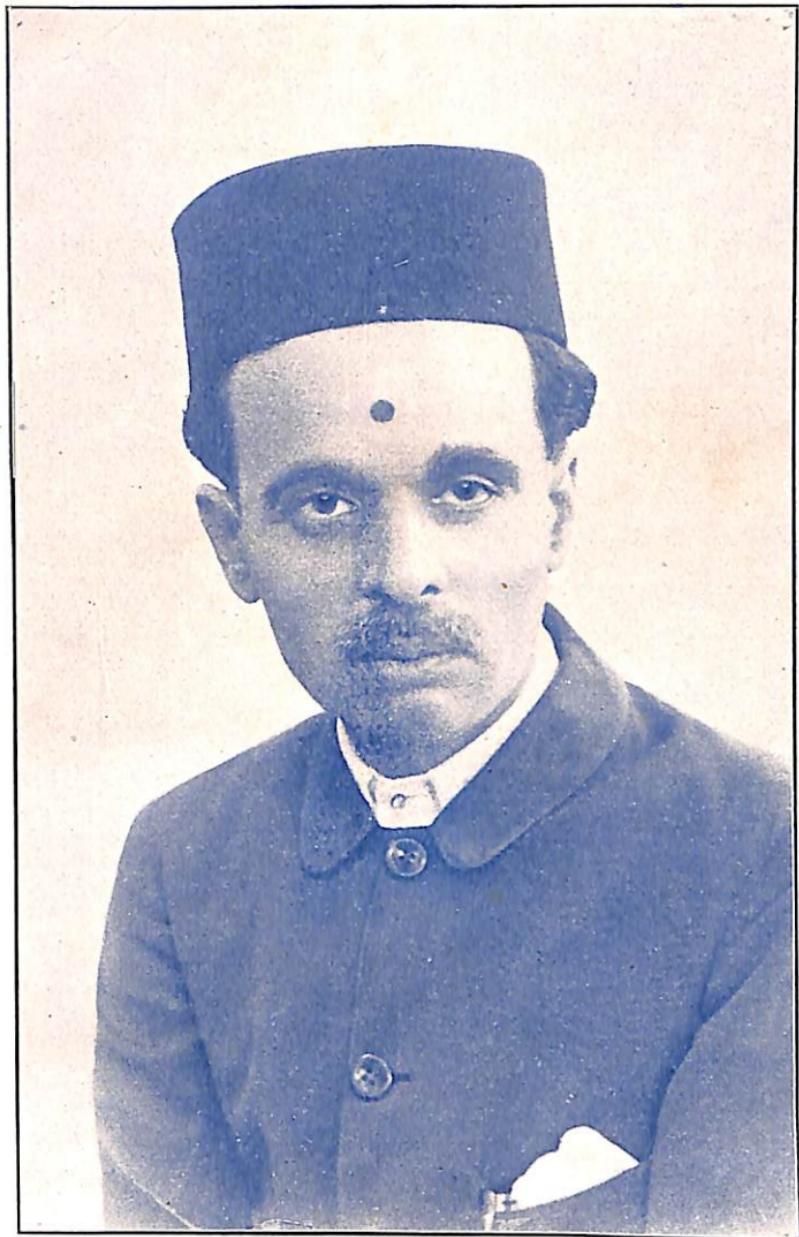
सोलापूर, नवी पेठ मोडकवाढा,

घर नंबर ४६

ता. १४-२-१९३८

यशवंत वासुदेव लोहोकरे,

श्री. वैकुंठलाल श्रीपतराय टाकोर, मार्जी मैनेजर, सोलापूर मिल्स

यांना त्यांच्या अंगच्या सौजन्यादि विशिष्ट गुणांमुळे व त्यांच्या हाताखाली काम
करीत असतांना त्यांच्या आर्थिक परिस्थित्यनुरूप व्यापार विषयक अचूक
घोरण बांधून गिरणी चालविष्याच्या हातोटीवरून मला अर्थशास्त्राचे महत्व
कढून त्याचा अभ्यास करण्याची आवड उसने झाली, त्याची आठवण म्हणून

आदरपूर्वक अर्पण,

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना

चलन, हुंडणावळ, व परराष्ट्रीय व्यापाराचे व्यवहार या संबंधाचा विषय अतिशय गुंतागुंतीचा व अवघड आहे. त्याचें नोट आकलन होण्यास पैसा, पत आणि बाजारभाव या संबंधांतले अर्थशास्त्रीय सिद्धातांचे थोडे तरी ज्ञान आवश्यक असते. हिंदुस्थानच्या आर्थिक परिस्थितीशी वरील विषयाचा जिज्हाळ्याचा संबंध असतो. सामान्य माणसास मात्र त्याचें रहस्य उकलणे अल्पत कठीण होते. हिंदी परराष्ट्रीय हुंडणावळीचा दर १६ पेस्स असावा की १८ पेस्स असावा याबाबत चर्चा चालली असतां तिच्यातले मर्म समजांच्याची सामान्य लोकांची तीव्र इच्छा असूनहि ती तृप्त होण्याचें साधन नाही, अशी स्थिती होते, त्या दृष्टीने पाहतां श्रीयुत लोहोकरे यांचा प्रस्तुत प्रयत्न स्वागत करण्यासारखा आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

हातीं घेतलेल्या महत्त्वाच्या प्रश्नाचे विवेचन त्यांनी सोप्या व सुबोध पद्धतीने केले आहे. विषयाचें स्वरूप लक्षांत घेतां त्यांचें कांहीं ठिकाणचें विवेचनहि सूत्रवत्, दुर्बोध व क्वचित् सदोषहि वाटण्याचा संभव आहे. तथापि हें अपरिहार्य आहे. आणि वस्तुतः त्यातला दोष लेखकापेक्षां पुस्तकाची मर्यादा आणि प्रतिपाद्य विषयाचें अवघड स्वरूप याचाच विशेष आहे. चर्चावयाच्या प्रश्नाच्या मुळाशीं असलेली सामान्य आर्थिक तत्त्वे आणि हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहास यांचा श्रीयुत लोहोकरे यांनी योग्य समाचार घेतला असून आज त्या पद्धतीची स्थिती काय आहे हें स्पष्टपणाने संगितले आहे. हिंदुस्थानच्या राजकीय व आर्थिक परावर्लंबनामुळे, आमची चलनव्यवस्था विशिष्ट डशाची कां झाली, त्याचे विवेचन त्यांनी सविस्तर आणि मार्भिकपणाने केले आहे. त्यावरून सरकारच्या चलनविषयक घोरणावर होणाऱ्या हिंदी लोकमताच्या प्रतिकूल टीकेवर स्वच्छ प्रकाश पडतो.

आर्थिक विषयांच्या ज्ञानाचा प्रसार जनतेमध्ये होणे अगत्याचे आहे, हें जाणून त्या दिशेने प्रयत्न, करणारांपैकीं सीं असल्याने प्रस्तुत पुस्तकाचे

विशेष महत्त्व आहे असें मी समजतों. मुळांत, अर्यशास्त्राचें शिक्षण नस-
तांना परिश्रमानें त्याचें जरूरीपुरतें शान संपादन करून तें जनतेस देण्याचा
त्यांचा प्रयत्न अभिनंदनीय आहे. पुस्तकाचा उद्देश सफल होऊन आर्थिक
विषयाची गोडी जनतेस अधिकाधिक लागण्याचें कार्मा त्याचें साहा होईल
अशी मला अंशा आहे.

दुर्गानिवास पुर्णे ४
ता. ६-२-३८

}

वा. गो. काळे

अभिप्राय

रा. रा. यशवंत वासुदेव लोहोकरे यांनी 'हिंदी चलनपद्धतीचा इति-
हास' ह्या नांवाच्या पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत मला दाखविली व त्यावर
माझा अभिप्राय देण्यास सांगितले. त्यावरून तें पुस्तक मी लक्ष्यपूर्वक समग्र
वाचले. त्यांत त्यांनी हिंदी चलन पद्धतीचा इतिहास व त्याचा वर्तमान-
कालीन धंद्यावर परिणाम याचें थोडक्यांत पण सहज समजेल अशा भाषेत
सुरस वर्णन केले आहे. परतंत्र अवस्थेत मनुष्य अडकला म्हणजे समर्थ
व्यक्ति त्याला अडवून आपले स्वार्थ कसे साधित असतात याचें प्रत्यंतर
व्यवहारांत नेहमीं पाहण्यास मिळतें व अनेक कुशल काढबरीकार त्यावर
काढबन्या रचून त्याचें किती हृदयद्रावक वर्णन करितात हे आपण नेहमीं
पाहतों व अशा काढबरीकारांची समाजांत प्रशंसाही केली जाते. कारण
त्यामुळे खरे जुलूम प्रगट होतात, व त्यावर चळवळ सुरु होऊन तो
नाहींसा करण्याचे प्रयत्न चालू होतात. आपली आर्थिक परतंत्रता हाही एक
तशा प्रकारचा जुळूमच आहे. सध्यां नाटक व सिनेमांत सावकारांचे
जुळूम वैगेरे प्रयोग दाखवून लेकांना त्यापासून सावध राहण्याचे शिक्षण
दिले जातें. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय आर्थिक जुळमाचे शान सर्वसाधारण लोकांस
आत्यास राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करण्याची राष्ट्रास का जरूर आहे
व त्यास खर्च कर्गांनी कां पाठिंबा धावयास पाहिजे याचा उल्लङ्घा होईल.

विशेषतः व्यापारी वर्ग ज्यांना याची अत्यंत आवश्यकता आहे त्यांनी संपूर्ण अर्थशास्त्राचा अभ्यास न केला तरी त्याचा कार्य कारणभाव समजून घेऊन त्यावर आपला व्यवहार करण्यासाठी तरी निदान अशा पुस्तकाचा अभ्यास करणे या कालांत अत्यंत जरूरीचे आहे. या दृष्टीने लोहोकरे यांनी ते स्वतः अर्थशास्त्रज्ञ नसतांना व नोकरी संभाळून अर्थशास्त्रविषयक एका शाखेची माहिती मिळवून तिचा स्वभाषेत आपल्या लोकांस फायदा देण्यासाठी जी मेहनत करून ही कृति निर्माण केली आहे त्याबद्दल त्यांचे कौतुक करावे तितके थोडे आहे. सध्यां राजकारणांत पढूं पाहणाऱ्या तरुणांना या पुस्तकाचा अभ्यास त्यांच्या कार्यात अत्यंत उपयुक्त होईल मग व्यापारी लोकांस तो होईल हैं निराळे सांगावयाचे प्रयोजन नाही.

सोलापूर, संतोषभवन
ता. १८-२-१९३८

{ जिवराज गौतमचंद दोशी

हिंदी चलन पद्धतीचा इतिहास हा विषय फार क्षिष्ट व गुंतागुंतीचा परंतु तितकाच महत्त्वाचा असा आहे. सरकारच्या चलनविषयक घोरणाचा देशांतील व्यापारी वर्ग, मध्यम वर्ग, शेतकरी व कामकरी वैगैरे सर्वांच्या द्वितीयांशी संबंध असतो. आतां ही गोष्ट खरी की केवळ परराष्ट्रीय हुंडणावळीचा दर १८ पेन्सावरून १६ पेन्सावर आला म्हणजे आपल्या देशांतील सर्व आर्थिक आपत्ति दूर होतील असें नाही, हैं जगांतील इतर देशांनी चलनाच्या किंमती उत्तरवित्त्या तरी तेथोल आर्थिक आपत्ति अजून टळल्या नाहीत यावरून दिसून येईल.

विशेष आनंदाची गोष्ट ही की, मराठी भाषेत या विषयावर अशा पुस्तकांची दुर्मिळता असल्यामुळे श्रीयुत लोहोकरे यांनी लिहिलेल्या या पुस्तकांने ती अंशतः भरून काढली आहे. यामुळे श्रीयुत लोहोकरे यांचे मी अभिनंदन करतो. या विषयाची चर्चा विषयाच्या क्षिष्टतेच्या मानानें द्यक्य तितकी सुवोध ज्ञाल्यामुळे मराठी वाचकांना येथेल चलन व हुंडणावळ

विषयक घोरण परकीय सत्तेमुळे या देशाच्या नुकसानीस कसे कारणीभूत होत आहे, हें समजूत घेण्यास प्रवेशिका या नात्यानें या पुस्तकाचा चांगलाच उपयोग होण्याजोगा आहे. अलोकडल्या राजकारणांत चलन व हुंडणावळ या विषयांचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक असल्यामुळे जिज्ञासू, अभ्यासू व सार्वजनिक कार्यात भाग घेण्याची इच्छा असणाऱ्या सर्व नागरिकांना हें पुस्तक वाचावें व संग्रही ठेवावें अशी शिफारस करण्यास मला कोणतीहि हरकत वाटत नाही.

सोलापूर,
ता. १८१२१३८.

{ डॉ. कृष्णाजी भिमराव अंत्रोलीकर.
M. L. A. Bombay.

अभिप्राय

रा. लोहोकरे यांचे 'हिंदी चलन पद्धतीचा इतिहास' हैं पुस्तक बाचले. या विषयावर मराठीत अगदीं बोटावर मोजण्याइतकीच पुस्तके आजतागायत लिहिली गेली आहेत. रा. लोहोकरे यांचे पुस्तकामुळे मराठीतील चलन-विषयक ग्रंथसंपत्तीत चांगली भर पडली हैं निःसंशय आहे. अलिकडील पद्धतीबाबत वर्णन करण्याचे आधी बरीचशी ऐतिहासिक माहिती दिलेली असून, हुंड्या, कौन्सिल व रिहर्स कौन्सिल विलें व आपल्या चलन पद्धतीचे नियंत्रण करण्यांत अवलंबिलेल्या इतर युक्त्या प्रयुक्त्या यांचे सांगोपांग विवेचन केले असल्यामुळे विषय अनभिज्ञासही समजण्याची चांगली सोय झाली आहे. पुस्तक लहानच असलें तरी ठिकठिकाणी आंकड्यांचे तक्के जोडण्यांत आले आहेत. याप्रमाणे थोडक्यांत पण पद्धतशीर असै विवेचन करण्याचा प्रयत्न पुस्तकांत झाला आहे व तो चांगला साघला आहे. पारिभाषिक भाषा अजून मराठीत स्थिरावली नसल्यामुळे या बाबत कांहीं ठिकाणी अडचण भासते पण हा दोष ग्रंथकर्त्याचा नाहीं. असल्या किचकट विषयावर परिश्रमपूर्वक ग्रंथ लिहिण्याचा प्रयत्न केल्यावदल रा. लोहोकरे हे अभिनंदनास पात्र आहेत. ग्रंथास लहानशी आधारभूत ग्रंथांची यादी जोडली हा उपक्रमही योग्य आहे.

प्रि. ध. रा. गाडगीळ एम. ए. (कैब्रिज)
(गोखले इन्स्टिट्यूट पुणे)

३०. यशवंत वासुदेव लोहोकरे यांनी लिहिलेल्या "हिंदी चलन पद्धतीचा इतिहास" या पुस्तकाचे हस्तलिखित त्यांनी मला वाचून दाखविले होते; आणि ते पुस्तक आतां छापून प्रसिद्ध केले जात आहे याबद्दल मला फार

संतोष वाटतो. हिंदी चलन हा विषय अवघड आणि गुंतागुंतीचा असून तो सुलभ करून सांगण्यांत रा. लोहोकरे यांनी विशेष कौशल्य प्रकट केले आहे. मराठीत या विषयावर लिहिलेली पुस्तके थोड्हा आहेत; या दृष्टीने रा. लोहोकरे यांचा प्रयत्न अभिनंदनीय आहे. हिंदी चलनाचे प्रश्न अर्थशास्त्रांतर्गत असले तरी त्यांस बज्याच प्रमाणांत राजकीय प्रश्नांचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे हें या पुस्तकाच्या वाचनानें सपष्ट कळून येईल. हिंदुस्थानची प्रजा व हिंदुस्थान सरकार हे दोन पक्ष तर चलनविषयक वादांत दिवसातच, पण त्यावरोबर त्रिटिश सरकार (व तदंगभूत त्रिटिश व्यापारीवर्ग) हा तिसरा आणि सर्वांत बलिष्ठ असा पक्ष या वादांत नजरे-समोर येतो. हिंदुस्थानसरकारच्या पक्षपेक्षांही हा विलायतसरकारचा तिसरा पक्ष अनेक वेळां हिंदुस्थानच्या प्रजेच्या मताविरुद्ध वागल्यामुळे तें हिंदुस्थानातील असंतोषाचें एक महत्त्वाचें कराण झालेले आहे हें सदर पुस्तक वाचल्यानें चांगले लक्षांत येईल. हिंदुस्थानाला आर्थिक स्वायत्तता मिळाल्याखेरीज खरें स्वराज्य मिळाले असें म्हणतां येणार नाहीं व देशाचा भाग्योदय होणार नाहीं हा ग्रंथकर्त्त्याचा निष्कर्ष निरपवाद आहे.

सोलापूर,
ता. ११४१९३८

गो. प. पटवर्धन

हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहास

वरील ग्रंथ अर्थशास्त्राचा आहे. आणि त्यावर मी अभिप्राय देणे 'अनर्थ' च होईल. म्हणून हा अभिप्राय अर्थशास्त्र सोडून शिक्षणशास्त्राच्या दृष्टीने लिहिला आहे. आज सर्व जगत् आर्थिक व्यवहारचक्रानें इतके पक्के जखडले गेले आहे की आपण जें खातों, पितों, पांघरतो, वापरतों, त्या सर्व क्रियांचा संबंध व परिणाम सर्व जीविनावर प्रबळपणे होत आहे. राष्ट्रांच्या व समाजाच्या स्वातंत्र्य, सत्ता, सुखादे अवस्थांवर या आर्थिक चक्राचे फेरे इतक्या बळकटपणे पकडून बसलेले आहेत

की प्रत्येक मनुष्यास तो अर्थशास्त्री नसला तरी त्याचा विचार करणे भाग पडले आहे.

अशा विचारास सुलभ रीतीनें लिहिलेस्या पुस्तकांचा अतिशय उपयोग होतो. हीं पुस्तके तज्ज्ञानी लिहावी हें उत्तम एवढेच नव्हें त्यांनोच लिहावी; हें त्यांचे कर्तव्य होय. रा. लोहोकरे यांचा प्रयत्न हौशीचा पण कळकळीचा आहे. ते आपली गणना तज्ज्ञांत करीत नाहीत आणि तें योग्यच आहे.

पुस्तक वाचून त्या एका कठिण विषयाची पुष्टकळ सुलभ व थोडक्यांत मांडणी करण्याचे कामीं रा. लोहोकरे यांस बरेच यश मिळाले आहे असें मला वाटते. रा. लोहोकरे म्हणतात त्याप्रमाणे ब्रिटिश राज्याचे व सत्तेचे धोरण ब्रिटिश हितावर नजर देऊन चालावै यांत वावगें तर कांहीं नाहीच परंतु आश्र्यही नाहीं. परदेशांची कविजात कोणी परोपकारासाठी करतो असें मानानें म्हणजे मानवी इतिहासांस विसरणे होय. मात्र अशी खोटी माया जेव्हां निर्माण होते तेव्हां तिचा निषेध दृढनिश्चयानें करावा लागतो. नुसत्या दृढनिश्चयानें भागत नाही. हा मायाभास शास्त्रीय रूपानें पुढे येतो तेव्हां शास्त्रीय भूमिका स्वीकारूनच तोड द्यावै लागते. हिंदी अर्थतज्ज्ञानीं आजवर अनेक वर्षे हिंदी बाजू मांडली आहे. संशोधन मात्र केले नाहीं. परंतु ही बाजू ही सरकारासमोर मांडली, लोकासमोर नाहीं. रा. लोहोकरे यांनी वरील सुलभ पुस्तकांत हुंडणावळीच्या प्रश्नांची हिंदी बाजू मराठीत समजावून दिली आहे. तींत विरुद्ध बाजूचै खंडण शास्त्रीय पद्धतीनें केलेले नाहीं. फक्त हिंदी तज्ज्ञांचे म्हणणे सोप्या भाषेत मांडले आहे. या ग्रंथाच्या वाचनानें व्यापारी शिक्षक व नवे नवे प्रायमिक अर्थशास्त्राचे विद्यार्थी यांस हा विषय समजाच्यास व पुढे अभ्यास-च्यास चांगले साहाय्य होईल. या लहान ग्रंथांवरून मोळ्या ग्रंथावर चाचकाने गेले पाहिजे. म्हणजे त्यांचे कार्य झालें. संवाद पद्धतीनें ग्रंथ अधिक सोपा झाला असता शिवाय वाच्यें व मांडणी कोठे कोठे अज्ञानही सोपी व स्पष्ट करावयास हवो आहे.

चैत्र शु. १३—शके १८६० पुणे
ता. १२-४-३८ } प्रो. दत्तो वामन पोतदार B.A.

रा. य. वा. लोहोकरे यांनी लिहिलेले ' हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहास ' है पुस्तक वाचून पाहिले. लोकशाहीच्या युगांत सामान्य सुशिक्षित माणसासही स्वदेशाच्या आर्थिक परिस्थितीची थोडीबहुत कल्पना असणे जरूर असते. आर्थिक परिस्थितीचा विचार करतांना, अर्थात् इतर गोष्टीबरोबर स्वदेशाचा परराष्ट्रीय व्यापार व त्या व्यापारास दिलेल्या सवलती अगर त्यावर लादलेली बंधने ह्याकडेही लक्ष द्यावें लागतें. तसें करतांना चलन पद्धती व हुंडणावळ ह्या प्रश्नांचा प्रामुख्यानें विचार करावा लागतो. रा. लोहोकरे यांनी ह्या दृष्टीनें इष्ट असा प्रयत्न केला आहे; व तो चांगला साधला आहे. पुस्तकाची भाषा सोषी व सरळ असून विषय प्रतिपादनाची पद्धतीही चांगली आहे, स्वभाषेत लिहिलेली अशा प्रकारचीं पुस्तके निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीनेही रा. लोहोकरे यांची कृति स्तुत्य होय. चलन, हुंडणावळ ह्या गोष्टी क्षित आहेत, परंतु रा. लोहोकरे यांच्या पुस्तकाच्या साहाय्यानें जिज्ञासु वाचकांचा ह्या विषयांत खुलभतेनें प्रवेश होईल. दुय्यम शाळा व प्रायमरी ट्रेनिंग कॉलेजे यांच्या वाचनालयासाठीं या पुस्तकाचा उपयोग होईल. रा. लोहोकरे यांच्या हातून अशा प्रकारचीं लिखाणे आणखी निघोत असें इच्छितों.

३१९ शनिवार पुणे ता. १४-४-३८	प्रो. शं. रा. कानिटकर एम. ए. हेडमास्टर, मॉर्डन हायस्कूल पुणे व (माझी चेअरमन स्कूल कमेटी, म्युनिसिपल कमेटी पुणे.)
--------------------------------	--

सोलापूरचे श्री. य. वा. लोहोकरे यांनी लिहिलेले हिंदी—चलन—पद्धतीचा इतिहास हैं पुस्तक प्रकाशित होण्यापूर्वी मला त्यांनी दाखविले याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. या पुस्तकांत केवळ हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहासच नसून चलन, बँका, मध्यवर्ती बँका, कागदीचलन, हुंडणावळीचा दर या संबंधी तात्विक चर्चाही आहे. व तात्विक चर्चेच्या पार्श्वभागावर इतिहासाची मांडणी केली असल्यामुळे तो विषय अधिक स्पष्ट होण्यास

मदत ज्ञाली आहे. श्री. लोहोकरे यांनी प्रारंभी दिलेले वर्तमानपत्री कात्रणांचे व इतर ग्रंथांचे संदर्भ लक्षांत घेतां त्यांच्या व्यासंगी व उद्योगी स्वभावाची कल्पना येते. व या विषयावर स्वतः श्रम करून संपादन केलेली तज्ज्ञता त्यांना खाचित कौतुकास्पद आहे. चलन विषयक प्रश्नांचे जागतिक स्वरूपच अलीकडे पालटत आहे.

(सुवर्णचलनाच्या शक्यतेसंबंधी) लोक सांशक आहेत. सुवर्ण हें परिमाण म्हणून उपयोगिलें तरी चलन म्हणून उपयोगून नये असें पुष्कळांस वांदू लागलें आहे. 'व्वाँटिटि थिअरी ओफ मनी' पूर्वीं सर्वसंमत असें आतां अधिक परिशीलनानें तिच्यावर अनेक आक्षेप निघालेले आहेत.)

ही चलनाच्या प्रश्नाची अद्यावत् बाजू या पुस्तकांत येऊं शकली नसली तरी मराठी वाचकांची या प्रश्नासंबंधीची पहिली मनोभूमिका तयार करण्यास हें पुस्तक निःसंशय उपयोगी पडेल असें माझे मत आहे.

पुणे ता. १९४४-३८

| प्रो. रा. वि. ओतूरकर एम. ए.

हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहास [किंमत १२ आणे.]

हिंदुस्थानांतील चलन व हुंडणावळ या बाबतचे धोरण परकीयांच्या हातीं राहिल्यानें आपली आर्थिक परिस्थिति सुधारत नाही. यासंबंधी सामान्य जनतेस विशेषज्ञी माहिती नसते. अशा तंहेची थोडीबहूत तरी माहिती होण्यासाठी हें पुस्तक श्री. लोहोकरे यांनी लिहिले आहे. हातीं घेतलेल्या या महत्त्वाच्या विषयाचे विवेचन त्यांनीं सोप्या सुटसुटीत रीतीनें केले आहे. या विषयाच्या मुळाशीं असलेलीं सामान्य आर्थिक तत्त्वे आणि हिंदी चलनपद्धति यांची त्यांनीं यथार्थ माहिती दिली असून, त्यासंबंधीचे विवेचन सविस्तर व मार्मिक रीतीनें केले आहे. आर्थिक विषयाच्या ज्ञानाचा प्रसार होण्यास या पुस्तकाचा चांगला उपयोग होईल.

'गोरक्षण' पुणे.

[१६]

Sholapur 13-4-1933

The currency policy of India for the last 50 years is conducted in the interest of the British trade, and the natural consequence of that is, the uncalculable loss to the Indian Agriculture and manufacture. Therefore unless the currency policy is wholly and solely controlled by the Indians, there is not the slightest possibility of any betterment of Indian trade and manufacture.

This fact is made quite clear in this small book written in Marathi by Mr. Y. V. Lohokare.

Sd. Ranchoddas Amritlal,
Manager, Sholapur, Spg. and Wvg.

Co. Ltd. Sholapur.

संदर्भ ग्रंथांची यादी

हा निबंध तयार करतांना खालील पुस्तकांचा वेळोवेळो उपयोग करूयांत आला आहे.

- (1) Speeches of the Honourable Late Mr. G. K. Gokhale.
- (2) An out-line of Economic Theory, by Professor R. M. Joshi.
- (3) Indian Finance year book. 1932-33.
- (4) Indian currency and exchange, published by "All India Congress Committee."
- (5) Bulletins No. 1 to 5 by the currency league of India.
- (6) Public Finance by Mr. K. C. Kumarappa.
- (7) Planned Economy for India by Sir. Visvesvaraya.
- (8) (A) Following articles from News papers :—
 - I 18d, Sterling—A damaging ratio. Article in "Maratta" by Mr. K. C. Katara M. Sc. Amritsar.
 - II Europe's war debts problem, article in 'New Leader' by Mr. H. N. Brailford.
 - III Analysis of the Reparation Muddle. Article in "Free Press" journal by Mr. D. Ghosh.
 - IV The flight of gold from India Dr. Sinhas' address of Economic Conference on 4-1-1933 published in the issue of "Free Press" Journal dated 6-1-1933.

V Letter of Mr. D. P. Khaitan, President of the Indian Chamber of Commerce, Calcutta, published in Indian daily mail of 2-12-1930.

VI Debate on crisis (in the legislative Assembly) published in the Bombay Chronicle of 28th September 1931.

VII How India helps the Pound. "Daily Telegraph" of 10-1-1932.

(8) (B) India Analysed, Volume III, Edited by F. M. Bedi and B. P. L. Bedi.

(९) हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास, वार्षीचीन भाग इ. स. १८४०-

१९३० लेखक—प्रिधनंजय रामचंद्र गाडगीळ, एम्. ए. एम्. टी. (कॅब्रिज)

(१०) पैसा. लेखक—श्री. एन्. जी. चाफेकर

(११) बँका व त्यांचे व्यवहार. लेखक प्रो. वा. गो. काळे एम्. ए.

(१२) हिंदुस्थानची रिझर्व बँक. लेखक.

(१३) व्यापारी उलाढाळी. लेखक "

(१४) करन्सी कामिशनच्या शिफारसी. "

(१५) हुंडणावळीचे दरासंबंधी वाद. "

(१६) अर्थ, साताहिक ता. २४-११-१९३७ व केसरी ७-१-१९३८

(१७) लोकमान्य टिळकांचे केसरीतील सुवर्ण चलन विषयक ७ निंबंध.

(१८) अर्थशास्त्राची मूल तत्त्वे. फडकेकृत.

विषयानुक्रमाणिका

अनु. नं.	विषय	पृष्ठ
प्रस्तावना
अभिप्राय
(१) चलन व हुंडणावळ विषयक सर्व साधारण माहिती.	१	
(२) हिंदी चलनपद्धतीचा ट्रोटक इतिहास.	२४	
(३) हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतीतील वैशिष्ट्य म्हणून गणला गेलेला प्रकार म्हणजे “ कौन्सिल बिलें ” व “ रिव्हर्स कौन्सिल बिलें,” त्या विषयक योडे विवेचन.	४८	
(४) कागदी चलननिधी व सुवर्ण पंरिमाणनिधी यांची पत्रके व त्यावरून निघणारी कांही अनुमाने.	६२	
(५) हिंदुस्थानांतील खेळत्या चलनाचे प्रसरण व आंकुचन.	६९	
(६) हुंडणावळीचे दराबाबतच्या वादाचे रहस्य.	७२	
(७) उपसंहार.	८४

हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहास

प्रकरण पहिले.

विषय प्रवेश.

हिंदी चलन पद्धतीच्या इतिहासाचें पूर्णत्वानें आकलन होण्याकरितां आपणांस प्रथम चलनाचें सामाजिक जीवनांत स्थान काय आहे, चलन म्हणजे काय, चलनाची आवश्यकता केव्हां व कां प्रात झाली, मानव-जातीच्या सुधारणेबोबर चलनपद्धतीत कशी कशी सुधारणा होत गेली व हल्दी उत्तम कार्यकारी मानली गेलेली चलनपद्धति कोणती वैग्रे बाबींचा विचार केला पाहिजे.

अर्थात्तच या लहानशा निवंधांत वरील बाबींचा अगदींच त्रोटक विचार होणार है उघड आहे. तरीपण या बाबींचा त्रोटकच कां होईना, पण विचार केल्याविना आपणांस आपल्या मुख्य विषयाकडे वळतां येणार नाहीं; म्हणून तिकडे आतां आपण वळू.

“ चलनाचें सामाजिक जीवनांतलि स्थान ”

जमीन, पाणी, खाणी, वैग्रे सृष्टिनिर्मित वस्तू, मनुष्याचें श्रम आणि भांडवल, यामुळे जगांत संपत्तीचें उत्पादन होते. अर्थ शास्त्रांत संपत्ति याचा अर्थ “ मनुष्याच्या नानाविध गरजा भागविष्याचें सामर्थ्य असलेल्या जिनसा.”

असा आहे. मनुष्याच्या नानाविध गरजा भागविष्णाकरितां त्या संपत्तीस मागणी निर्माण होते व संपत्ति आणि मनुष्याच्या नानाविध गरजा यांचा मेळ चलनद्वारे बसतो. तेव्हां चलन म्हणजे मनुष्याच्या गरजा भागविष्णाचे सामर्थ्य असलेल्या जिनसा व मनुष्याच्या नानाविध गरजा यांचा मेळ वालणारा एक दुवा होय.

मनुष्याच्या गरजा भागविष्णाचे सामर्थ्य असलेल्या जिनसा, मनुष्याच्या नानाविध गरजा व चलन यांना एकत्रित आणणारे ठिकाण म्हणजे जगांतील बाजरपेठा होत. या बाजारपेठांतून बाजारभाव खालील तीन गोष्टींच्या आधारे निश्चित होत असतात.

- (१) समाजांतील खेळत्या चलनाचे परिमाण,
- (२) जिनसांच्या उत्पादनाचे परिमाण, व
- (३) सदर जिनसांना असलेली मागणी.

वरीलपैकी कोणत्याही दोन बाबी स्थिर असतां तिसऱ्या बाबींतील कमी अधिकपणानुसार बाजारभावांत चढउतार होतात, हें अधिक स्पष्ट करणे-करितां आपण एक उदाहरण घेऊ.

उदाहरणार्थ—एकाचा शहराची लोकवस्ती एक लक्ष आहे. येथील ज्वारीचा वार्षिक खर्च दोन लक्ष मण आहे व ज्वारीचे एक मणास ८ रुपये या भावानं सोळा लक्ष रुपये, दोन लक्ष मण ज्वारीची किंमत होते, असे आपण धरले, म्हणजे याचा अर्थः—

- (१) चलन सोळा लक्ष रुपयांचे
- (२) मालाचा पुरवठा दोन लक्ष मण व
- (३) मागणी दोन लक्ष मणाची.

पंतु व्यापारधंडा भरभराटीत आल्यामुळे लोकांचे जवळ अधिक पैसा खेळता राहिल्यास सहाजिकपणेच ज्वारी विकत घेणेकरितां येथील लोकांजवळ सोळा लक्ष रुपयांचे ऐवजीं अठरा लक्ष रुपये आहेत असे समजू; मात्र ज्वारीचा पुरवठा दोन लक्ष मणाचाच कायम असून मागणीही पूर्वीइतकीव म्हणजे दोन लक्ष मणाचीच थाहे, तर ज्वारीचा दूरमणी भाव थाढ हपयाचे

ऐवजीं नऊ रुपये होईल, उलटपक्षीं उद्योगधंदा खालावल्यामुळे लोकां-जवळील पैसा पूर्वीपेक्षां कमी झाल्यास ज्वारी खरेदी करण्यास पूर्वी सोळा लक्ष रुपये होते त्याचे ऐवजीं आतां १४ च लक्ष रुपये आहेत असें आपण समजूं व ज्वारीचा पुरवठा व तीस मागणी पूर्वीइतकीच म्हणजे दोन लक्ष मणांचीच आहे असें धरल्यास ज्वारीचा दर मणी भाव ८ रुपयाचें ऐवजीं सात रुपयांवर येईल.

तसेच चलन सोळा लक्ष रुपयांचेंच कायम आहे, व मागणीही पूर्वी-इतकीच आहे, पण ज्वारीचा पुरवठा मात्र दोन लक्ष मणाचें ऐवजीं अडीच लक्ष मण झाला, तर ज्वारीचा भाव दरमणी आठ रुपयांपेक्षां कमी होईल. उलटपक्षीं ज्वारीचा पुरवठा दीड लक्ष मणच राहील, तर ज्वारीचा भाव दरमणी आठ रुपयांपेक्षां जास्त राहील. त्याचप्रमाणे चलन सोळा लक्ष रुपयांचेच आहे, पुरवठाही दोन लक्ष मणच आहे; परंतु कांहीं कारणानें मागणी मात्र दोन लक्ष मणाचें ऐवजीं अडीच लक्ष मणाची झाली तर ज्वारीचा दरमणी भाव आठ रुपयांपेक्षां जास्त राहील. उलटपक्षीं “मागणी” दोन लक्ष मणाचे ऐवजीं दीड लक्ष मणच झाली, तर ज्वारीचा भाव आठ रुपयांचे खालीं घसरेल. या उदाहरणावरून असें दिसून येईल कीं, “चलन” मालाचा पुरवठा” व “त्यास असणारी मागणी” यांच्या कमीअधिकपणामुसार बाजारभावांत चढउत्तार होतात.

“चलन प्रचारांत केव्हां आले ?”

मानव जातीची जसजशी प्रथमावस्थारूनें प्रगति हेत चालली तसेतशा त्यांच्या गरजा नानाविध झाल्या. त्यामुळे कोणाहि एका व्यक्तीस आपल्या नानाविध गरजा भागविण्यास अवश्य असलेल्या जिनसांचे उत्पादन एकद्यासच करणे अशक्य होऊं लागले, व त्यामुळे त्यास निरनिराळ्या व्यक्तींनी उत्पन्न केलेल्या जिनसांच्या देवघ्रेवीवरच अवलंबून राझें भाग पडू लागले, त्याकाळी आपणांस एतादी वस्तू हवी असल्यास तिच्याबदल, आपल्याजवळील आपणास नको, परंतु दुसऱ्यास हवो अशी वस्तू दुसऱ्यास यावी लागे व ती वस्तू ध्याणी लागे, अशा पद्धतीस ‘ऐनजिनसी चिनियय (barter)’ असें

म्हणतात. एकाजवळ मुबलक प्रमाणांत असलेली वस्तु दुसऱ्याजवळ असतां कामा नये व दुसऱ्याजवळ मुबलक प्रमाणांत असलेली वस्तु पाहिल्याजवळ असतां कामा नये, एकमेकांना एकमेकांच्या वस्तु हव्याशा वाटल्या पाहिजेत आणि या दोघा माणसांची गांठ पडली पाहिजे; या सर्व अडचणी पार पडल्या तरच, त्या दोघांचा एकमेकांशी व्यवहार होणे शक्य होई. ही अडचण ओळखून विनिमय सोपा करण्याकरितां देवघेवीचे सर्वमान्य साधन, म्हणून “चलन” प्रचारांत येऊ लागले.

“चलन म्हणजे काय याची अधिक स्पष्ट कल्पना
व चलनांची प्रगति”

चलन म्हणजे तें घातुमयच असलें पाहिजे असा सांप्रत सर्वसाधारण समज झाला आहे. ह्याचे कारण उघडच आहे की, आपल्याला लहानपणा-पासून घातुंचेच चलन वापरणेची संवय झालेली आहे. कोणत्याना कोणत्यातरी घातूहून भिन्न पदार्थ चलनासारखा वापरलेला आपणास शहरांत तरी सांप्रत दिसत नाही. देवघेवीचे विनिमयसामान्य म्हणजे चलन, जगाच्या निरनिराळ्या भागांत व निरनिराळ्या काळीं वेगवेगळे होते. चामडे, गुरेंटोरे, घान्य, फळे, कापड, तेल, अंडी, कवड्या, बदाम, तंबाखू, वैरे निरनिराळ्या सजीव निर्जीव वस्तुंचा चलन म्हणून पूर्वीचे काळीं उपयोग करणेंत आलेला इतिहासावरून दिसून येतो.

मानव जातीनें प्रथम आपल्या स्थितीला अनुरूप अशा पदार्थांचा उपयोग चलनाचे कार्मी केला; व जसजशी मानव जात सुधारून तिचे रूपांतर समाजांत व राष्ट्रांत होऊन लागले, दलणवळणार्ची नवीन नवीन साधने उपलब्ध होऊन लागली, तसेची चलनांत सुधारणा झाली, असें दिसून येते.

शिकारी युगांत, दुसरा पदार्थ विकत घेण्यास मनुष्याजवळ मारून आणलेली शिकारच काय ती असणार; तेव्हां मारलेल्या प्राण्यांचे चामडे हैंच काय तें, आपणास पाहिजे ती वस्तु विकत घेण्याचे साधन त्यांच्याजवळ होते. खामुळे त्या काळीं चामड्याचे चलन सुरु होते.

ज्यावेळीं शिकारी अवस्था सोहन मनुष्य गुरेंडोरे बालगून राहूं लागला, त्यावेळीं गाई, बैल, शेळ्या, मेंढ्या वैरे जनावरांचा उपयोग चलनासारखा होऊं लागला. या अवस्थेनंतर मनुष्य शेतकी करूं लागला, त्यावेळीं शेरीत उत्पन्न केलेल्या धान्याचा देववेवीचे साधन म्हणून चलनासारखा उपयोग होऊं लागला. परंतु मानव जातीच्या सुधारणेवरोवर, व नवीन नवीन दलणवळणार्चीं साधने उपलब्ध होऊं लागल्यामुळे ही पद्धति निरुपयोगी भासूं लागली. कारण कवड्या, बदाम वैरे वस्तंचा उपयोग चलन म्हणून केल्यास घोडे, हत्ती, सोनें, चांदी वैरे मौत्यवाज् पदार्थ घेणे असल्यास गाड्याच्या गाड्या कवड्या व बदाम लागतील.

फळें, थंडीं, कोंबडीं, यांचा चलनासारखा उपयोग केल्यास वरील अडचण तर पडेलच; त्याशिवाय, वाहतुकीत तीं सुकून, फुटून किंवा मरून त्यांचे मोलांत कमीपणा येणार. वरें गाई, बैल, घोडे यांचा चलनासारखा उपयोग करावा तर वरील अडचणीत आणखी एक भर, ती म्हणजे जनावरे कांहीं कापतां येत नाहीत. एक बैलास ५ मण ज्वारी असा सौदा ठरल्यास १ मणच ज्वारी पाहिजे असल्यास एक पंचमांश बैल कांहीं कापून देतां येत नाही. शिवाय जनावरे हीं जिवंत प्राणी असल्यामुळे, चाळीस पन्नास कोसावरून आपणास पाहिजे असणारे, कापूस, तांदुळासारखे जिन्नस आणें असल्यास त्या ठिकाणीं जाण्यास पूर्वीच्या काळीं पांचसहा दिवस सहज लागत; व हीं जनावरांचे चलन इष्टस्थळीं पोहोंचेपर्यंत त्यास खावयास घालावैं लागें, तसें करणें मोठें खर्चाचे होई. कांहीं वेळीं त्यांतील कांहीं जनावरे प्रवासांतच मरत. अशा रीतीने चलन इष्टस्थळीं पोहोंचणेचे अगोदरच कमी झालें तर हा व्यवहार सोईच्चा व फायद्याचा कसा होणार !

“ धातूमय चलन ”

यशा अनेक अडचणीतून पार पडण्याकरितां, मोल, अविनाशित्व, विभाज्यता, वाहतुकीतील सुट्युटीतपणा वैरे गुणामुळे धातूंचा उपयोग चलन म्हणून होऊं लागला, व चलनाचे लहान लहान भाग करतां आले व आपणास जरुर ती वस्तु, जरुर तेवर्दीच धातूंचीं नारीं देऊन विकत

घेतां येऊं लागलीं. धातूंचा चलनासारखा उपयोग फार प्राचीन कालापासून झालेला आढळतो. वेदांतही नाण्यांचा “निष्क” ह्या शब्दानें उल्लेख आहे. परंतु लायकरगसाचे वेळी लोकांस धातूंचीं नाणीं माहीत हेतीं, याबदल दुमत नसव्यामुळे धातूंचे नाणे निदान तीन हजार वर्षापासून तरी काहीं देशांत चालू होतें असे दिसते.

प्रारंभी सोने, चांदी, तांबे यांचे तुकडेच उपयोगांत आणीत; आणि प्रत्येक वेळी त्यांचे वजन करून घेत. दरवेळी वजनाचा खटाटोप आणि तुकड्यांतील सोने अगर चांदी शुद्ध आहे कां नाहीं हें समजण्याची अडचण या दोन कारणामुळे या पुढील सुधारणा म्हणजे ठराविक वजनाची नाणीं प्रचारात थालीं, ही होय. यापुढे अगदीं लहान सहान व्यवहारही सुलभतेने करतां येऊं लागले. त्यावरील सरकारी शिक्यामुळे नाण्यांस लौकिक मान्यता तात्काळ प्राप्त होऊन, त्याच्या उपयोगापासून जी सोय झाली, ती सर्वोच्चा इतकी आंगवळणीं पडली, कीं, नाण्यावांचून व्यवहार शक्यच नाहीं, अशी सार्वत्रिक समजूत झाली आहे.

“ धातूमय चलनापासून झालेली सोय ”

आपण गिरणींतून एक वार कापड चार आण्यास विक्रत घेतले, तर आपास आढळून येईल, कीं, तें तयार करण्यासाठीं कापूम देशाच्या दूर-दूरचे भागांतून आला, व रंग जर्मनीहून आला. व कारवान्यांची यंत्रे हंगलव्हहून आलीं, म्हणजे एक वार कापड करण्यासाठीं हजारों, लाखों लोकांची मदत लागली, व या सर्वोना वेतन आपण दिलेल्या चार आण्यां-तून मिळाले.

ह्या रीतीने धातूंच्या चलनाने देवघेवीस इतके सहाय्य झालें, कीं, आपल्या चार आण्याचे लहान लहान असंख्य भाग करून ते वेग-वेगळ्या ठिकाणच्या असंख्य लोकांना वाटतां आले. ही सोय धातूंच्या चलनाचा उपयोग जादूसारखा होऊनच झाली. प्राचीन काळच्या ऐनजिनसी विनिमयाने अगर धातूशिवाय इतर पदार्थांचा

चलन म्हणून उपयोग करण्यांत येत होता, त्या चलनपद्धतीने आपल्या अगदौ साध्या गरजाही भागविणे कठिण झाले असते.

भारी किंमतीचीं व मुख्य नाणी सोने व चांदी ह्या धातुंचीं, व किरकोळ व्यवहारासाठी तांच्यासारख्या हलक्या धातुंचीं, अशी व्यवस्था साहंजिकच प्रचारांत आली; व त्यामुळे सर्व प्रकारच्या देवघेवीत सुलभता प्राप्त झाली.

“धातुमय चलनांतील अडचण”

परंतु चलन, हें एकप्रकारचे माप असल्यामुळे तें सोन्याचांदीचे केल्याने थोडीफार अडचण उत्पन्न होणेचा संभव असतो. शेर, फूट किंवा तोळा असल्ले वजने व मापे कोणत्याही पदार्थांची बनविली तरी बिघडत नाही. फूट लोखंडी असला काय किंवा लांकडी असला काय सारखेच. त्याच्या कार्यक्षमतेत फेर होत नाही. धातुच्या नाण्यांचे मात्र असें नाही. तीं इतर पदार्थांचे मूल्य दर्शविण्याचे काम करीत असत, म्हणजे दुसऱ्या जिनसांची नाण्याच्या मूल्याशीं तुलना होत असतां, खुद नाण्याचे मूल्य कमी जस्त होण्याचा संभव असतो. याचे कारण असें कीं, सोने, चांदी, तांबे ह्या धातु खाणींत सांपडतात. एखादे वेळीं एखादी सोन्याची, चांदीची, किंवा तांच्याची एक अगर अनेक खाणीं सांपडव्या, तर आपणास पाहिजे त्यापेक्षां सदर धातूंचा पुरवठा अधिक होणेचा संभव अहे. उलट-पक्षीं व्यापारधंदा भरभराटीत आला असतां, सदर धातुच्या अस्तित्वांत असणाऱ्या खाणींतून आपणास जरूर तितक्या प्रमाणांत धातू न निघाल्यास व नवीन खाणी न सांपडव्यास, पुरवठा कमी पडणेचा संभव असतो. शिवाय सोने आणि चांदी या धातूंचा दागिने, भांडी, वैरे जिन्नस करणेकडे उपयोग होत असतो. म्हणून सदर धातूंचा पुरवठा व त्यास असणारी मागणी याच्याप्रमाणे सदर धातूंचे मूल्यांत चढउतार होणे स्वाभाविक आहे. आणि त्या चढउतारांचा परिणाम त्यापासून बनविलेल्या नाण्यांच्या मूल्यांत होणे अपरिहार्य आहे.

या अडचणींतून सहजरीतीने पार पटणेकरिता, नाण्यांचा पुरवठा लोकांच्या गरजेप्रमाणे बिनहरकत कमीजास्त होऊ देणे हा मार्ग आहे.

ठराविक वजनाचे सोने किंवा चांदी दिली असतां, सरकारने आपल्या टांकसाळींतून ठराविक नाणीं बिनतकार पाढून देणे आणि बाजारांत सदर धातूंस जास्त भाव आव्यास नाणीं वितळण्याचा हक्क पूर्णत्वाने लोकांस असणे, हा दोन प्रकारच्या योजनेने नाण्यांतील धातूच्या मोलांचे प्रमाण बाजारांतील धातूच्या मोलाशीं कायम राखता येते. (या चलन पद्धतीस म्हणतात) हैं खालील उदाहरणावरून स्पष्ट होईल.

(अर्थशास्त्राचे एक तत्व असें आहे की, सोने धातू किंवा रुपे धातू यांवा सांठा कमीजास्त होण्याने बाजारभावांत फक्त होत नाहीत. त्यांची नाणीं पाढून ती देशांत खेळूळू लागली म्हणजे त्याच्या कमीअधिकपणानुसार बाजारभावांत (पुरवठा व मागणी कायम असतां) चढतार होतात. इंग्लंडमध्ये सुवर्ण चलन चालू होते, त्यावेळी एका पौंडांत सुमारे $\frac{1}{2}$ औंस सोने धातू असे (१ औंस सोने टांकसाळींत अगर वैक ऑफ इंग्लंडमध्ये दिले असता ३ पौंड १७ शिलिंग $\frac{1}{2}$ पैस मिळत असत, पण येथे उदाहरणाच्या सोईकरिता १ औंस सोने धातू म्हणजे ४ पौंड असें प्रमाण घरले आहे.)

उदाहरणाच्या सोईसाठी आपण असें समजूळ, की, सोन्याशिवाय इंग्लंडांत दुसरा पदार्थच नाही, व तेथे १००० औंस सोने धातू असून ४००० पौंडाचे नाणे आहे. तेव्हां १ औंस सोन्यास ४ पौंडाचे नाणे हैं प्रमाण वसते, म्हणजे १ पौंडांत $\frac{1}{2}$ औंस सोने धातू हैं प्रमाण वसले.

परंतु इंग्लंडमध्ये कांहीं कारणांनी सोन्याचा सांठा वाढून तो २००० औंस झाला, व पौंडाचे नाणे मात्र ४ हजारच कायम राहिले; तर २ पौंडास १ औंस सोने बाजारांत मिळू लागेल, म्हणजे पौंडांतील $\frac{1}{2}$ औंस सोन्यास बाजारांत $\frac{1}{2}$ औंस सोने मिळू लागेल. परंतु अशी स्थिति कायम राहणे शक्य नाही. फायद्याच्या आशेने लोक आपल्याजवळचे सोने सरकारी टांकसाळींत देऊन पौंडाचे नाणे पाढून घेतील, तें इतके कीं, शेवटीं

बाजारांत पूर्वीप्रमाणे एका पौऱास फक्त $\frac{1}{2}$ औंसच सोनें मिळूळ लागेल; म्हणजे शेवटी इंग्लंडमध्ये ८००० पौऱाची नाणी खेळती राहतील, व अशा रीतीने पौऱांतील सोन्याच्या मोलाचे प्रमाण बाजारांतील $\frac{1}{2}$ औंस सोन्याच्या मोलाच्या बरोबर राहील.

उलटपक्षी इंग्लंडमध्ये कांहीं कारणाने पूर्वीं असलेला १००० औंस सोन्याचा सांठा कमी होऊन तो ५०० औंसावर उतरला, परंतु पौऱाचे नाणे मात्र ४००० च कायम राहील तर, ८ पौऱास एक औंस सोनें असे प्रमाण पडेल, म्हणजे पौऱांत असलेल्या $\frac{1}{2}$ औंस सोन्याला बाजारांत $\frac{1}{2}$ औंस सोनें मिळूळ लागेल; अर्थात पौऱ जवळ बाळगणेपेक्षां सोने धातूच जवळ असणे फायद्याचे दिसतांच लोक ताबडतोब पौऱ टांकसाळींत नेऊन वितळ. वून त्याचे सोने करतील व बाजारांत विकतील. पौऱ इतके अटविले जातील की शेवटी १ पौऱांतील $\frac{1}{2}$ औंस सोन्यास बाजारांत $\frac{1}{2}$ औंस सोनें मिळूळ लागेल, म्हणजे त्यावेळी देशांत फक्त २००० पौऱच नाणे शिळक राहील, व अशा रीतीने पौऱाच्या नाण्यांतील सोने धातूचे मोल बाजारांतील सोने धातूच्या मोलाचे प्रमाणांत राहील.

“मागणी व पुरवठा या न्यायानें (Demand and Supply)
नाण्याच्या किंमतींतील चढउताराचे बाजारभावावर
होणारे परिणाम”

गहूं, तांदूळ वैरे जिन्नस ज्याप्रमाणे स्वस्त अगर महाग होतात, तोच न्याय त्या धातूचे नाणे केले असते त्यास लागू आहे. परंतु ही धातू-अर्थात् त्या धातूचे नाणे—स्वस्त झालें म्हणजे नाणेच स्वस्त झालें असे न म्हणतां एकंदर पदार्थमात्रांची किंमत वाढली असे म्हणणे लोकांस सोईचे व समजुं तीचे पडते. सर्व पदार्थांची किंमत नाण्यांत करतात आणि नाणेच स्वस्त झालें ऊर्फ पुष्कळ झालें म्हणजे सर्व पदार्थबद्दल किंमतीच्या रूपानें त्या त्या पदार्थाचे मालकास पुष्कळ नाणे मिळूळ लागते. कोणत्याही पदार्थास पुष्कळ नाणे द्यावें लागलें म्हणजे तो पदार्थ महाग झाला, असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. नाणे स्वस्त झालें म्हणजे सर्वच पदार्थास पुष्कळ नाणे द्यावें

लागतें; नाणे स्वस्त झालें, कां पदार्थ महाग झाला, हें पहाणे असेल तर त्यास एकच उपाय आहे. सर्वच पदार्थ उत्पादनाच्या कमताईसुळे कधी एकदम महाग होऊ शकत नाहीत; यंदाच्या वर्षी गहूं महाग झाले तर पुढच्या वर्षी तांदूळ महाग होतोत, परंतु इतर पदार्थींवी किंमत आहे तशीच राहते. पण गहूं, तांदूळ, कापड, लोखंड, कापूस वगैरे सर्वच जिन्स एकदम महाग झाले म्हणजे नाण्याच्या किमर्तीत कांहीं फेरफार झाला आहे असें अनुमान काढायास कांहींच हरकत नाहीं.

त्याचप्रमाणे धातू, अर्थात् त्या धातूचे नाणे महाग झाल्यामुळे, कां पदार्थाचे उत्पादन जास्त झाल्यामुळे स्वस्ताई झाली, हें पाहणे असल्यास, एखाच्या दुसऱ्या पदार्थाची स्वस्ताई झाल्यास तो परिणाम त्या पदार्थाच्या अधिक प्रमाणांत झालेल्या उत्पादनाचा, व सर्वच पदार्थ एकदम स्वस्त झाल्यास तो परिणाम नाणे महाग झाल्याचा होय असें समजावे.

या ठिकाणी दुसरी अशीहि एक गोष्ट लक्षांत डेविली पाहिजे कीं, नुस्ते नाणे स्वस्त झालें म्हणजे तेवढ्यानें कोणताहि देश श्रीमंत अगर सुखी होत नाहीं. “पैसा अगर सोनें कोणी खात नाहीं अगर चावीत नाहीं,” अशी जी आपल्या लोकांत म्हण आहे, तिची सत्यता या ठिकाणी पूर्णपूर्ण दिसून येते. खरी श्रीमंती अगर सुख, उपभोगास लागणाऱ्या वस्तूच्या समृद्धीवर अवलंबून आहे.

एखाच्या खेडेगांवांत पाटलाची हजामत करून पावशेर ज्वारी घेऊन जाणारा न्हावी, लकेतील राक्षसेंद्राची हजामत करून मिळालेल्या सोन्याच्या चार बिटांनीं बाजारांत पावशेर धान्य खोदी करणाऱ्या न्हाव्यापेक्षां कमी सुखी आहे असें कधींहि म्हणतां येणार नाहीं. नाणे म्हणजे देवघेवीचे एक साधन आहे, तें देऊन उपभोगास लागणाऱ्या वस्तू किंती प्रमाणांत मिळू शकतात, यावर माणसाची श्रीमंती अथवा गरिबी अवलंबून असते, हें वरील उदाहरणावरून दिसून येईल.

टीपः — मुख्य चलन (नाणे) (Standard money).

ज्या धातूचे तें नाणे बनविलेले असते, ती धातू आणून दिल्यास तिचीं दराविक वज्ञाचीं नाणी, सरकारी टांकसाळीतून पाढून मिळण्याची सवलत

जनतेस असते, व देशांत प्रचलित असलेल्या इतर धातूंच्या नाण्यांचा, ज्या नाण्याचा अमूक इतका हिस्सा असें प्रमाण बांधलेले असते, आणि जें कर्ज-फेडीचे कायदेशीर व अमर्याद (Unlimited) चलन मानले जाते, तें नाणे त्या देशाचे मुख्य नाणे समजले जाते.

उपनाणे (Token Coin):—ज्या नाण्याची कायदेशीर किंमत त्यांतील असलेल्या धातूंच्या किंमतीपेक्षां अधिक असून, ती धातू सरकारी टांकसाळींत नेऊन देऊन ठराविक वजनाची नाणी पाढून घेण्याची सवलत जनतेस नसते, व जें नाणे दुम्हन्या एवाच्या नाण्याचा अमूक इतका हिस्सा असें समजले जाते, आणे कर्जफेडींत व इतर देवघ्रेवींत जें ठराविक मर्यादेवाहेर नाकरतां येते, त्यास त्या देशातील उपनाणे असें म्हणतात.

“ द्विचलन पद्धति ”

साधारणतः १४ व्या शतकापासून १३ सावे, शतकाचे सुरवातीपर्यंत सोनें व चांदी या दोनही धातूंचा मुख्य चलन म्हणून उपयोग युरोपमध्ये करण्यांत येत होता. सोन्याचीं व चांदीचीं मुख्य नाणीं एकदम चालू होतीं. व त्यांचा परस्पर संबंध कायद्यानें ठरविलेला असे, प्रत्येक देशामध्ये द्विचलन पद्धतींतील या दोन चलनामधींल परस्पर संबंध वेगवेगळ्या प्रमाणांत ठरविल्याकारणानें व आज सोन्याचीं नाणीं जास्त पाढून तर उच्चा चांदीचीं जास्त काढून हें प्रमाण कायम न ठेवतां आल्यामुळे भर्यंकरच घोटाळा माजूळ लागला.

अठराब्या शतकांत इंग्लंडाचा व्यापार जगभर पसरून त्याची भरभराट झाली व त्यामुळे इतर देशांतून इंग्लंडमध्यें सोन्याची आयात फारच झाली, आणि म्हणून इंग्लंडला सोन्याचेच चलन सुरू करावें व चांदीचें नाणे उपनाण्यांत काढावें अशी इच्छा झाली. त्याप्रमाणे इंग्लंडने १८१६ साली सुवर्णचलन सुरू केले. पुढे १८७१ चे सुमारास जर्मनीला फ्रान्सकडून, (फ्रॅको-जर्मन युद्धामध्ये फ्रान्सचा पराभव होऊन जर्मनीचा विजय झाल्या-मुळे) बरीच मोठी रक्कम खंडणी म्हणून मिळाली, त्यामुळे जर्मनीसही आपण इंग्लंडप्रमाणे सुवर्णचलन सुरू करावें असें वाढू लागले, म्हणून

जर्मनीनेहि सुवर्णचलन सुरुं केले, त्यामुळे चांदीस मागणी कमी झाली. त्यामुळे फ्रान्सच्या चलनपद्धतीत वराच घोटाळा माजूं लागला म्हणून फ्रान्सनेही १८७४ मध्ये सुवर्णचलन सुरुं केले. याचा परिणाम चांदीचा भाव आणखी उतरण्यांत झाला, व याच सुमारास रुप्याच्या खाणी अधिक सांपङ्गन त्यांतून चांदीची पैदास जास्त होऊं लागली, व वरील देशांनी सुवर्णचलन सुरुं केल्यामुळे सोन्याचा भाव चढूं लागला, यामुळे सोन्याचांदीचे पूर्वीचे १ तोळा सोन्यास १५^३ तोळे चांदी हें प्रमाण न टिकतां तें १ तोळा सोन्यास २३ तोळे चांदी येथपर्यंत गेल्यामुळे, हळुदळूं लॅटिन-युनियनपैकी डेनमार्क, स्वीडन, नॉर्वे, हॉलंड, इटली, स्वित्सर्लॅंड वगैरे देशांनेही सुवर्णचलनच सुरुं केले, त्यामुळे चांदीस दुश्यमपणा आला; व द्विचलनपद्धतीचा बोज-वारा उडाला. सन १९३१ च्या मध्यापर्यंत चीनखेरीज जगांतील बहुतेक राष्ट्रांनी मुख्य कायदेशीर चलन म्हणून सोन्याचाच उपयोग केला होता.

“निर्दोष चलनपद्धति”

विनिमयाचे सर्वमात्य साधन म्हणजे चलन; आणि तें दुसऱ्यास देऊन त्याचा मोबदला आपणांस हव्या असलेल्या जिनसा घेणे हाच मुख्य उपयोग. सरकारी शिक्क्यांने चलनास सार्वत्रिक मान्यता प्राप्त होते; व लोकांचा त्यावर विश्वास बसतो. म्हणून कायद्यांने केवळ अमक्या नाण्यांची किंमत अमूक आहे, असें म्हणून भागणार नाही. नाण्याची कायदेशीर किंमत व नाण्यामध्ये वापरलेल्या धातूची किंमत (Intrinsic Value of the metal) हीं जर एकच असतील, तर तो नाण्याची पद्धत निर्दोष व विशेष श्रेयस्कर आहे, असें मानण्यांत येते.

नाण्यावर मारलेल्या किंमतीच्या शिक्क्यापेक्षां त्यांतील धातूची किंमत कमी असेल, तर त्या नाण्यावर असलेल्या किंमतीच्या शिक्क्यानुसार त्याचा देशांतले देशांत त्या किंमतीप्रमाणे व्यवहारही होईल, परंतु केवळ एका धातूचा तुकडा या दृष्टीने जगाचे बाजारांत त्याची किंमत त्या धातूच्या तितक्याच वजनाच्या तुकड्याएवढीच होईल, व यामुळे परदेशाच्या देव-घेवांत अडचण पडून कित्येक वेळां नुकसानही सोसावें लागेल; तें कसें हें

आपणास हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतीचा विचार करतांना उत्तम शीतीनें दिसून येईल.

“कागदी चलन”

आपण हें पाहिलेंच आहे कों, विनिमयाचें सर्वमान्य साधन म्हणजे चलन, आणि तें दुसऱ्यास देऊन त्याच्या मोबदला आपणास हव्या असलेल्या जिनसा घेणे हाच त्याचा उपयोग. सरकारी शिक्क्यानें चलनास सार्वत्रिक मान्यता प्राप्त होते; व. लोकांचा त्यावर विश्वास बसतो. कायद्याचा अधिकार व. लोकांचा विश्वास ह्याच्या जोरावर समाजांत चलन खेळते, आणि अगदीं सूक्ष्म दृष्टीनें पाहतां नाण्याच्या स्वरूपांतील पैसाहि तिकिटासारखाच आहे. त्यास अंगची अशी कांहीं किंमत नसली तरी हरकत नाही. कारण त्याचें कार्य देवघेवीचें साधन होणे एवढेंच आहे. कापड मोजण्याचा गज चांदीचा असला काय, किंवा लंकडाच्या पट्टीचा असला काय, लांबी मोजण्याचें काम दोघांकडूनही सारखेंच होते. चलन हें पदार्थाचें मोल मोजण्याचें माप आहे. परंतु पैशाचा पुरवठा वाढला असतां त्याचें मोल म्हणजे पदार्थ विकत घेणेचें सामर्थ्य कमी होते. म्हणजेच बाजारभाव चढतात. ह्याच्या उलट चलनाचा पुरवठा कमी असतां त्याचें मोल वाढते आणि बाजारभाव उतरतात. चलन हें केवळ विनिमय साधन आहे; तें कांहीं साध्य नव्हें. तथापि सामान्यतः पदार्थ विकत घेण्याच्या साधनासही अंगची किंमत असावी असें लोकांस वाटणे सहाजिक आहे. नाणीं जवळ बाळगण्याची व पुढच्या उपयोगासाठीं गांडीं ठेवण्याची अवश्यकता आर्थिक प्रगतीबरोबर कमी कमी होत जाऊन लोकांस चलनाच्या खन्या स्वरूपाची ओळख पटू लागली. चलनाचा वास्तविक उपयोग तें दुसऱ्यास देता यावें, खर्चता यावें हा आहे. म्हणूनच चांदी, सोन्यासारख्या मौल्यवान् वस्तुंच्या ऐवजीं कागदाचा उपयोग करण्यांत समाजाचा फायदा असून सोईस्करही आहे, असें दिसून आत्यामुळे ‘कागदी चलन’ प्रचारांत आले. मात्र नोटावर दर्शित केलेली रक्कम मागतांच मिळेल असा लोकांचा विश्वास बसण्याकरितां सदर कागदी चलन

कोणासही वाटेल त्यावेळीं देशांतील धातुंच्या चलनांत रूपांतरित करण्यास अडचण पडणार नाही इतके धातुंचे चलन प्रचारांत ठेवण्याची काळजी घेतली पाहिजे, म्हणजे भागते, राष्ट्रीय बँका हें कार्य करतात.

“मध्यवर्ती बँका”

“कागदी चलन” प्रचारांत कसें आले याचा विचार करताना, बँकांची चलनपद्धतीत उपयुक्तता किती आहे याचा विचार करणे अत्यंत अगत्याचे आहे म्हणून आपण आतां तिकडे वळू.

मध्यवर्ती बँक:—देशांतील कागदी चलनाचे, व्यापार व उद्योगधंद्यांच्या जरुरीप्रमाणे प्रसरण व आकुंचन करणे, व्यापारी कर्जाचा दर (Bank-rate) ठरविणे, परराष्ट्रीय हुंडणावळ स्थिर राखणे, आणि देशांतील इतर बँकांना जरुर तेव्हां मदत करणे, हीं कामे पार पाडण्याची जबाबदारी ज्या बँकेवर असते तिला मध्यवर्ती बँक असें म्हणतात. (बहुतेक देशांतील मध्यवर्ती बँका खाजगी भांडवलावर उभारलेल्या असतात. तरी राष्ट्रीय महत्वाची संस्था म्हणून तिच्यावर तदेशीय सरकारचे नियंत्रण असते.)

प्रत्येक सुधारलेल्या देशामध्ये बँकांचा प्रसार पुष्टकळच झालेला असतो. प्रत्येक बँकेस तिच्याजवळ ज्या प्रमाणांत ठेवी असतील, त्या मानाने कांही रक्म रोकड ठेवावी लागते; व कांही रक्म केव्हांही उभी करितां येईल, अशा रीतीने गुंतवावी लागते; तथापि अडीअडचणीचे वेळीं अगदीं सुस्थिती-बँकेसाठीं स्वतंत्र रीतीने आपापली व्यवस्था करण्यासाठीं बरीच रक्म केवळ केव्हांतरी जरुर पडल्यास उपयोगी पडावी म्हणून कुलुपांत ठेवावी लागते. इतकी रक्म एका मध्यवर्ती बँकेकडे ठेविली, तर त्या बँकेजवळ बरीच मोठी रक्म जमून तिचा विनियोग कोणत्याहि गरजू बँकेस तात्कालिक मदत देण्याकडे करितां येईल; व त्याप्रमाणेच इतर बँकांचेजवळ अल्प मुदतीच्या हुंद्या असतील तर त्यांचेबदलही योग्य व्याज कापून घेऊन रकमा आदा करितां येतील, अशा रीतीने एक राष्ट्रीय मध्यवर्ती गंगाजळी निर्याण होऊन

चलनाची बचत होऊन जरुर तेव्हां मध्यवर्ती बँकेकडून इतर बँकांना मदत मिळते.

शिवाय नाण्यांच्या ऐवजीं कागदी चलन वापरणे लोकांस जास्त सोईचें वाटतें, तसेच तें चलन काढणे बँकास फायद्याचें असतें. नाण्याच्या ऐवजीं कागदाचा तुकडा गिन्हाइकांस देणे म्हणजे तितक्या रकमेवरील व्याज फुकट मिळविणे, व त्या रकमेने खेळते चलन वाढविणे होय. जसजसे व्यापार, व उद्योगधंदे वाढतात, तसेच या वाढलेल्या व्यवहारास पुरेल इतके चलन पुरवठ्यास येत नाहींस होते, यासाठीं धातूचे चलनाची बचत व्हावी म्हणूनही नोटा काढण्यांत येतात. सुरवातीस सर्वच बँका नोटा काढीत असत, व अशा रीतीने त्यांचेजवळ ठेवीच्या रूपाने असलेल्या रकमेपेक्षां किंतीतरी जास्त रक्कम नोटांचे स्वरूपांत बाजारांत खेळती राहू लागली. बँकेकडे असलेल्या सर्वच ठेवींना एकदम मागणी येत नाहीं. हा अनुभवावरून ठेवीच्या रकमेपेक्षां जास्त रकमांच्या नोटा काढतां येतात. सर्वच बँकांना नोटा काढणेचा हक्क असल्यास बराच घोटाळा माजतो (इंग्लंडमध्ये १८४४ सालचे सुमारास अनेक बँका नोटा अधिक काढून त्यास तारण कमी ठेवल्यामुळे बुडाल्या) असें दिसून आल्यावरून हळ्ळी बहुतेक देशांत नोटा काढणेचा हक्क फक्त राष्ट्रांतील मध्यवर्ती बँकेसच असतो.

केवळ नाणे वापरणेस गैरसोयीचे म्हणून तें गंगाजळींत ठेऊन त्याच्या किंमतीच्या नोटा काढण्यानें सोन्याची किंवा चांदीची बचत मुळीच होत नाहीं. उलटपक्षी जरुर तेवढे राखीव सोने शिळ्क ठेवून वाढत्या व्यापारास लागणाऱ्ये चलन पुरवितां येण्याची नोटा काढण्यापासून चांगलीच सोय होऊं शकते. मात्र नोटांच्या रकमेचा ठराविक अंश रोख सोन्याच्या किंवा नाण्यांच्या रूपाने शिळ्क पाहिजे.

अशा रीतीने मध्यवर्ती बँकेचे कार्य देन प्रकारचे असतें, तिचा एक उपयोग देशांतील बँकांची बँक द्या नात्यानें होतो व दुसरे कार्य म्हणजे देशांतील व्यापारी व औद्योगिक घड मोडीत लागणाऱ्ये चलन व्यवस्थित रीतीने व जरुरीप्रमाणे योग्य प्रमाणांत समाजांत खेळविणे ही द्योय, ही होन कामे घेगवेगळ्या स्वरूपाचीं असली, करी की एकाव-

मध्यवर्ती वँकेने करणे श्रेयस्कर असते. सामान्य वँकांस योग्य मर्यादित रोखीची शिळक ठेवावी लागते, तिच्यामध्ये मध्यवर्ती वँकेच्या पाठिंब्यामुळे बचत करतां येते. नोटा काढण्याच्या सवलतीमुळे मध्यवर्ती वँकेचें ह्या विषयीचं सामर्थ्य दांडगे असते. ठेवीच्या सुरक्षिततेसाठी ठेवलेले निरनिराळे 'रिक्षर्व्ह' व नोटाबदल रोकड देतां यावी म्हणून आवश्यक असलेला 'रिक्षर्व्ह' यांचे एकंदर परिमाण कमीतकमी घावे, म्हणून दोन्ही एकाच संस्थेच्या हुक्मतीखार्ली असणे सोईचं असते. शिवाय देशांतील चलनाच्या टंचाईवर व मुबलक प्रमाणावर वँकांच्या व्याजाचे दर अवलंबून असल्याकारणाने जर चलन निर्माण करणे व त्यावर सत्ता चालविणे हें काम एका संस्थेकडे व व्यापारी कर्जाचा दर म्हणजे "वँकरेट" ठरविणे दुसऱ्या संस्थेकडे असेल, तर त्या दोन्हींचा मेळ नीट बसणार नाही. हीं दोनहि कायं हह्डीच्या गुंतागुंतीच्या आर्थिक रचनेमध्ये एका संस्थेकडेच असणे अगत्याचें आहे. मध्यवर्ती वँका हीं दोन्हीं कायं करतात.

“कागदी चलनांत हुंड्यांचे स्थान”

'हुंडी' हें एक धनकोने रिणकोस लिहिलेले पत्र असते; व त्यामध्ये लिहिलेली रक्म रिणकोने एका ठराविक इसमास ठराविक वेळी द्यावी अशी धनकोने आशा केलेली असते. हुंडी ही लेखीच असली पाहिजे व तीत रक्म देण्याचा हुक्म अगदीं बिनश्त असला पाहिजे. एखादी अट क्विचत् नमूद केली असल्यास ती अट केव्हांतरी पार पडेलच अशी शक्यताच नव्हे तर खात्री पाहिजे. ज्याला रक्म मिळावी असें लिहिलेले असेल त्याने हातीं हुंडी येतांच जो पैसे देण्यास बांशलेला असेल, त्याचेकडे जाऊन तिच्यावर सही मिळविली पाहिजे. ती सही हुंडीचा स्वीकार होऊन सही करणारा योग्य वेळीं रक्म देण्यास तयार असल्याचें द्योतक वचन आहे. उ० “अ” ने काढलेली हुंडी “व” ने स्वीकारली म्हणजे त्याने सही करून रक्म देण्याचे कबूल केले, म्हणजे ती ‘हुंडी स्वीकारली,’ असे म्हणतात. ज्याला रक्म मिळावयाची त्याचे नांवापुढे ‘or order’ असे शब्द असले तर त्याला वाटेल त्या इसमास हुंडीची रक्म मिळावी अशी

योजना करितां येते; ज्याला रकम मिळावो अशी त्याची इच्छा असते त्याचे नांव लिहून खाली सही केली म्हणजे ज्ञालें.

हुंडीची रक्कम ज्या इसमास मिळावयाची असते, त्यानें ती हुंडी एकदा सत्काऱ्हन आणली म्हणजे कोणच्याहि नांवाचा शेरा लिहून त्यास ती दुसऱ्यास विकतां येते, व तो विकत घेणारा पुन्हा शेरा लिहून ती हुंडी इतरांना विक्री शकतो. अशा रीतीनें एका माशून एक वाटेल तितके शेरे मारतां येतात. या रीतीनें हुंड्यांच्या योगानें राष्ट्रीय चलनांत भर पडते.

हुंड्यांची पद्धति हिंदूस्थानांत फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे, प्रवास करणे पूर्वी फार धोक्याचे असे. तेव्हां अशा प्रसंगी मोळ्या पतवाल्या सावकाराकडे रकमा ठेऊन त्यांचेकडून हुंड्या घेऊन, जरुर तेव्हां त्यांने पैसे बसूल करतां येत. म्हणजे हल्दींच्या प्रवाशांना ज्याप्रमाणे बँका वेगवेगळ्या शहरीं रकमा मिळण्याची सोय ड्राफटस वैरेन्सी व्हावी अशी योजना करतात, तीच सोय हुंड्यांचे योगानें पूर्वी होत असे, असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

पेढीवाल्यांच्या हुंड्या, देणीं-घेणीं भागविष्याकरितां व कर्जे काढण्या साठीं, त्याचप्रमाणे दुसऱ्या ठिकाठीं रकमा पाठीविष्यासाठीं, मुख्यतः काढलेल्या असतात; त्यांच्या पाठिमागें मालाचे तारण असतेच असें नाहीं. मालाचे तारणावर काढलेल्या हुंड्यास “ट्रेडविल्स” असें म्हणतात, व केवळ पैशाची देवघेव करण्यासाठी काढलेल्या हुंड्यास “फिनेन्सबिल्स” असें म्हणतात. बँका ‘ट्रेडविल्स’ विशेष पसंत करतात, कारण मालाच्या विक्रीची किंमत उगवण्यासाठी काढलेल्या हुंड्यांच्या मागें काळांतराने विकला जाणारा माल असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये एक प्रकारचा भरीवपण असतो; तसा दुसऱ्या प्रकारच्या (फिनेन्सबिल्स) हुंड्यामध्ये नसतो; आणि त्यांचा उपयोग संपत्तीच्या उत्पादन व चलन अशा कामाकडे केला जाईल अशी खात्री नसते.

“चैक म्हणजे काय ? व व्यवहारांत त्याचा उपयोग”

राष्ट्रीय मध्यवर्ती बँका कागदी चलन काहून देशांतरिल देवघेवात सुलभपणा

कशी उत्पन्न करितात हैं आपण पाहिलें; याशिवाय देशांतील सर्वच लहान मोळ्या बँकांत जमा होणाऱ्या रकमांचे तीन वर्ग असतात, पहिला वर्ग मुद्रत-बंद ठेवीचा, दुसरा वर्ग सेविंग्ज डिपॉजिटसचा व तिसरा वर्ग चालूखात्यावरील खातेदारांनी ठेवी ठेविलेल्या असतात. सदर ठेवी ठेवणारे खातेदार आपणास एखाद्याचे देणे असल्यास आपल्या ठेवीपैकीं कांहीं रकम सदर देणेदारास घावी असा आपले बँकेस लेखी हुक्म देतात, व ती बँक सदर रकम लेखी हुक्मांत नमूद केलेल्या व्यक्तीस देते. या लेखी हुक्मासच व्यवहारांत 'चेक' असें म्हणतात. बँका आपले खातेदारास ही जी सवलत देतात, त्यामुळे सदर चेकचा विनिमय साधन म्हणून व्यवहारांत उपयोग होतो, व अशा रीतीने राष्ट्रीय चलनांत भर घालणेचे कार्य देशांतील सर्वच लहान मोळ्या बँका करितार. हैं कसे होते याची स्पष्ट कल्पना खालील उदाहरणावरून येईल. उ० 'क्ष' ने एका भुसारमालाचे व्यापाऱ्याकडून ५० रुपयांचे तांबूल आणले. 'क्ष' ची येथील एका बँकेत चालू खात्यावर कांहीं रकम आहे म्हणून 'क्ष' ने भुसाराचे व्यापाऱ्यास तांबूलाबद्दलचे देणे असलेल्या ५० रुपयाचे रकमेचा चेक सदर बँकेवर दिला. म्हणजे "माझे खात्यावर जमा असलेल्या रकमेपैकीं रकम रुपये पन्नास सदर "अ ब क" यांस देणे," असा बँकेस हुक्म केला. या भुसाराचे व्यापाऱ्यास दुकानाच्या भाड्याबद्दल दुकानाचे मालकास कांहीं रकम देणे होती त्यांत हा ५० रुपयाचा चेक, दुकानचे मालकाचे नांव चेकचे मागील बाजूस लिहून आपली सही करून दिला.

बरील दुकानाचे मालकास, घेतलेल्या कापडाबद्दल कापड दुकान द्वारास कांहीं पैसे देणे होते, त्याकरितां त्याने भुसाराचे व्यापाऱ्याकडून दुकान भाड्याबद्दल आलेला ५० रुपयाचा चेक मागे सांगितल्याप्रमाणे, चेकचे मागे कापड दुकानदाराचे नांव लिहून आपली सही करून दिला. या कापडाचे दुकानदारास, त्याने वापरलेल्या विजेच्या प्रवाहाबद्दल इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनीस बिल भरणे होते, ते बिल हा चेक, इलेक्ट्रिक कंपनीचे नांव लिहून व आपली सही करून इलेक्ट्रिक कंपनीस देऊन बिल चुकते केले,

व इलेक्ट्रिक कंपनीने तो चैक आपले खात्यावर जमा करण्याकरितां बँकेत पाठविला.

‘क्ष’ने भुंसांराच व्यापाऱ्यास, दिलेला ५० रुपयांचा चैक दुकानाचा मालक, कापड दुकानदार व इलेक्ट्रिक कंपनी इतक्या लोकांचे हातांत खेळून शेवटी बँकेत जमा होणेस गेला. या व्यवहारांत बँकेस सदर चैकचे पैसे घावे न लागतां, इतक्या लोकांच्या देण्यायेण्याची वजावाट परभारेच झाली व “क्ष” चे पैसे बँकेस निर्वेघ वापरणेस सांपडले. अशा रितीने चैकचे उपयोगाने चलनाची बचत होते. या व्यवहारांत चैकचा संबंध नसतां तर ५० रुपयांच्या चलनी नोटा अगर रोकड रुपये यांचा उपयोग करावा लागला असता; तो करावा न लागतां तें काम चैकने केले म्हणजे या चैकने चलनांत ५० रुपयांची भर घातली असें दिसून येईल. चैक प्रमाणेच व्यापारी हुंड्यांचाही उपयोग राष्ट्रीय चलनांत भर घालणेकडे होतो हे आपण मार्गे पाहिलेच आहे. हल्दीच्या सुधारलेल्या जगांत राष्ट्रहिताचे दृष्टीने ‘बॅंकिंग’ या संस्थेस विलक्षण महत्व प्राप्त झाले आहे.

बॅंकिंगचे महत्व:—समाजांतील सर्व वर्गांचा चरितार्थ नाट चालावा, एवढ्यासाठी राष्ट्रामध्ये संपत्तीचे उत्पादन, चलन, विनिमय आणि विभागणी ही समाधानकारक रीतीने होणे आवश्यक आहे. सध्याच्या यांत्रिक युगांत तर भांडवलावांचून, आणि तें मोठ्या प्रमाणांत असल्यावांचून एकही पाऊल पुढे पडेनासें झाले आहे. आधुनिक कालांत भांडवल, क्रेडिटच्या किंवा चलनाच्या स्वरूपांत वापरावें लागते. लोकांनी आपल्या कमाईतून संपत्तीची, बचत शक्य तितक्या कार्यक्षम पद्धतीने जास्तीत ज्यास्त उपयोग करून घेण्यावरच समाजाची आर्थिक स्थिती बरीवाईट असणे पुष्कळ अंशांनी अवलंबून रहाणार हैं क्रमप्राप्त आहे. हैं सर्व बॅंकिंग संस्था कशी कलू शकते हैं पाहिणे हा एक स्वतंत्र निबंधाचाच विषय असलेलेमुळे हा विषय येथेच सोडून आपण आतां हुंडणावळ म्हणजे काय याचा विचार करू.

हुंडणावळ (Exchange)

आपल्या सर्वच गरजा भागविणेकरितां लागणाऱ्या जिनसांचे उत्पादन आपल्या देशांतच करण्याइतघत सर्वच देशांत त्यांच्या

भौगोलिक रचनेतुसार अनुकूलता असतेंच असें नाहीं; तेव्हां दळणवळणाच्या साधनांच्या सुधारणेवरोवर रष्ट्राराष्ट्रांतील कच्च्या मालाच्या व धान्याच्या अगर पक्क्या मालाच्या देवघेंवैस सुश्वात झाली, तेव्हां राष्ट्राराष्ट्रांतील देणी—येणी पटविणेच्या बाबत हुंडणावळ प्रचारांत आली. अर्थात् पराष्ट्रीय हुंडणावळ म्हणजे एका देशाच्या मुख्य नाण्यांचे दुसऱ्या देशाच्या मुख्य नाण्याशी असलेल्या किंमतीचे प्रमाण होय.

हुंडणावळची स्थैर्याची आवश्यकता.

कोणीहि व्यापारी एका देशांतील माल दुसऱ्या देशांत पाठविण्यास किंवा दुसऱ्या देशांतील माल आपल्या देशांत आणण्यास, सिद्ध होण्यापूर्वी आपणांस तसें करण्यांत कांहीं नफा उरेल किंवा नाहीं याचा अगोदर विचार करील. त्यांत कांहीं नफा आहे असें दिसून आल्यासच वरील व्यवहार करण्यास प्रवृत्त होईल; हें उघड आहे,

आपणास या व्यवहारांत नफा होईल किंवा नाहीं, हें समजण्यास त्यांस परदेशांतील व आपले देशांतील कायदेशीर चलनांचे एकमेकांशी असलेले प्रमाण माहीत पाहिजे; व तें प्रमाण स्थिर राहील अशी खात्री असली पाहिजे. नाहीतर १९२१ सालीं हिंदी १० रुपयांस इंग्लिश १ पौंड असा या दोन देशांमधील चलनांचा संबंध होता, म्हणून इंग्लंडहून दहा हजार पौंडांची यंत्रसामुग्री मागविली असतां आपणास एक लाख रुपयांस येथें येऊन पडेल, (वाहतुकीचा खर्च निराळा) असा हिशोब घालून एक लाख रुपयांची व्यवस्था करून ठेऊन इंग्लंडहून दहा हजार पौंडाची यंत्रसामुग्री मागविणारे गिरणीवाल्यास ती यंत्रसामुग्री पुढे वर्षद्विघ्य वर्षांनी येथें येऊन पडल्यावर इंग्लंडला दहा हजार पौंड पाठविण्याकरितां शेवटीं एक लाख रुपयांचे ऐवजीं एक लक्ष वीस हजार, एक लक्ष चाळीस हजार, एक लक्ष साठ हजार पर्यंत रुपये पाठविण्याची पाळी आली कारण त्या वेळीं रुपयाचा भाव चांदीचे भावावर हेलकावे खात ठेविला होता; म्हणून पूर्वीचे दहा रुपयास एक पौंड हें प्रमाण चढत चढत एक पौंडास १२, १४, १५, १६ रुपयांपर्यंत गेले होते. इतर सर्व धातूंपेक्षां सुवर्ण हें भावांत अधिक

स्थिर असतें, असा अनुभव आल्यामुळे सुवर्णचलनास सर्वत्र मान्यता मिळाली. सुवर्णचलनामुळे अंतरराष्ट्रीय व्यापारास रथीर्य कसे येतें, हे पुढील उदाहरणावरून दिसून येईल.

निरनिराळ्या राष्ट्रांतील कायदेशीर चलनांत (Standard Coin) सुवर्ण किती असतें, हे समजले आणि राष्ट्र राष्ट्रांतील देणे—घेणे शेवटी सोन्याच्याच देण्याघेण्यांत घडवून आणले जातें, हे लक्षांत ठेविले म्हणजे वरील गोष्ट आपल्या ध्यानी येतें.

जेंसे इंग्लंडवै प्रमुख नाऱ्ये सॉव्हरीन, फ्रान्सचे फ्रॅक, अमेरिकन संयुक्त-संस्थानाचे डॉलर व जर्मनीचे मार्क, ह्यांची वजर्ने व किंमती (महायुद्धापूर्वी) भिन्न होत्या, तरी त्यामधील सुवर्णाचा ऐवज निश्चित असल्याकारणाने त्यांचे मोलाचे परस्पर प्रमाण हीं निश्चित व सर्वश्रुत होतें. जेंसे एक सॉव्हरीन म्हणजे ४.८६ डॉलर, २५.२ फ्रॅक, किंवा २० जर्मन मार्क ह्यामुळे एका राष्ट्रास दुसऱ्याचे देणे यावयाचे असल्यास, किंवा पेहीवाले आणि व्यापारी यांस कर्जफेड करावयाची असल्यास (वाहतुकीचा व व्याजाचा तेवढा खर्च सोसून) सोंने पाठवून त्या सद्ज करतां येत होत्या. यावरून दिसून येईल कीं, हुंडणावळीचा दर राष्ट्र राष्ट्रांत स्थिर राहून व्यापार व उद्योगधंदे सुरक्षित चालण्यास सुवर्ण चलनपद्धतीने अप्रत्यक्ष रीतीने सहाय होत असे.

हुंडी—कमी खर्चाचा मार्ग.

देशांतल्या देशांत हुंडीचा व्यवहार होतो, तो सदरहू पैसे पाठविल्याचा मार्ग सोईचा आणि वेताच्या खर्चाचा असतो म्हणून होतो. एका गृहस्थास सोलापुराहून मुंबईस, तेथील एखाद्या व्यापाऱ्यास त्याचेकडून वेतलेल्या मालावदल पांच हजार रुपये पाठवावयाचे झाल्यास तो ती रक्कम एखाद्या माणसाच्या हातीं आगगाडीने धाढील, किंवा मनीअॉर्डरीने पाठवील, किंवा चेकच्या अथवा हुंडीच्या रूपाने पाठवील. ह्या पैकी कोणता मार्ग स्विकारावयाचा किंवा सदरहू रकमेच्या चलनी नोटा रजिस्टर्ड पोस्टाने पाठवावयाच्या हें वरील गृहस्थ, सोय, सुरक्षितता, आणि पाठवावयाच्या

लागणारा खर्च ह्या गोष्टींचा विचार करून ठरवील. हाच नियम परराष्ट्रीय देण्याघेष्यास लागू आहे. मुंबईच्या एका कारखानदाराने विलायतेहून काहीं यंत्रसामुद्री मागविली असल्यास, तो बँकेत जाऊन पैसे भरील आणि जखर त्या पौडांची हुंडी घेऊन तो लंडनला व्यापाऱ्याकडे पाठवून देईल. विलायतेत प्रचलित असलेली सोन्याची नार्णी किंवा खुद सोन्याच्या चिपा त्याला स्थानिक बाजारांत बँकेच्या हुंडीपेक्षां स्वस्त मिळाल्यास तो हुंडीचे भानगडींत न पडतां सोनेचे पाठवील.

व्यापाराचा ओघ कमी जास्त जोराचा असेल त्या मानानें हुंडया स्वस्त किंवा महाग असू शकतील; आणि हुंडणावळ वर खालीं जाईल हें उघड आहे. परंतु राष्ट्राराष्ट्रांमधील देणे—घेणे करण्याच्या कार्मी परराष्ट्रीय हुंडयास एक जबरदस्त प्रतिस्पर्धी असतो, हें विसरतां कामा नये आणि तो प्रतिस्पर्धी भूणजे सोनें होय.

एका राष्ट्रांतील नार्णी दुसऱ्या राष्ट्रांत चाललीं नाहीत तरी सोन्यास चोहांकडे मागणी असते, आणि राष्ट्रीय टांकसाळींत नार्णी पाडून घेणे सुलभ असल्यामुळे हुंडयांच्या ऐवजीं सोन्याची आयात आणि निर्यात करून आंतरराष्ट्रीय देणा—घेणा भागवितां येतात.

शांततेच्या व सुव्यवस्थेच्या काळांत, महायुद्धापूर्वी, चीन व हिंदुस्थान-सरेजिज जगांतील बहुतेक सर्व देशांत सोन्याची नार्णी पाडून देण्याच्या सरकारी टांकसाळीं चालू असून तुरणीची आयात निर्यात अप्रतिबद्ध असे; आणि कागदी चलनांचे परिणाम मर्यादित असल्यामुळे त्याचे सोन्याचे नाण्यांत सहज रूपांतर होत असे. सर्व प्रमुख देशांत हीच व्यवस्था प्रचारांत असल्याकारणानें आणि कायदेशीर नाण्यांचे परस्पर संबंध सर्वश्रुत आणि स्थिर असल्यानें आंतरराष्ट्रीय हुंडणावळीचे दर ठराविक मर्यादेवाहेर जात नसन. परंतु महायुद्धानंतरचे काळांत जेव्हां (१) कागदी चलन बेसुमार खेळू लागून त्याचे सोन्यांत रूपांतर होऊन शकले नाहीं; (२) टांकसाळींत सोन्याची नार्णी लोकांस पाडून देणे बंद झाले, आणि (३) सोन्याचांदीच्या आयात-निर्यातीवर सरकारचे नियंत्रण येऊन पडले, तेव्हां वरील व्यवस्थित चाललेले व्यवहार थांबले आणि निरनिराळ्या देशांत कमी अधिक प्रतीकी

विषम महर्गता झाली, आणि हुंडणावळीचे दर कायद्याची बंधने तोडून उच्छ्रृंखल वनली. ही परिस्थिति सुधारणेकरितां १९३१च्या मध्यापासून बहुतेक सर्व देशांनी आपापल्या चलनांचा सुवर्णार्शी असलेला संबंध तात्पुरता सोडून आपापल्या चलनांच्या किंमती बन्याच उत्तरविल्या आहेत; व सुवर्णाचे निर्गतीवर बंधने घातली आहेत.

येथपर्यंत चलन व हुंडणावळ विषयक सर्वसामान्य विवेचन झाले, आतां आपण हिंदी चलनपद्धतीचे इतिहासाकडे वळूऱ.

प्रकरण दसरे

हिंदी चलनपद्धति त्रोटक इतिहास.

त्रिटिश अमलापूर्वी हिंदुस्थानानंत सोनें, रुपें व तांबे ह्या धातूचीं नाणी प्रायः चालत असत. होन, मोहग, पुतळ्या हीं सोन्याचीं नाणी होत. रुपये सर्व रुप्याचे, अहप किंमतीचीं नाणीं तांब्याचीं असत. ह्या निरनिराळ्या धातूच्या नाण्यांचीं परस्पर किंमत कायद्यानें ठरविलेली नव्हती. सदर किंमती बाजारभावाप्रमाणे वारंवार बदलत.

सोन्याची नाणी व रुप्याची नाणी हांची परस्पर किंमत कायद्यामें ठरविलेली नसल्यामुळे बाजारभावाप्रमाणें जी किंमत यासेल त्याप्रमाणें परस्पर मोबदला होई. शिवाजीच्या वेळेस, शिवराई, देवराई, रामनाथपुरी वगैरे नांवांचे होन चालत असत. मोहरामध्येहि दिल्हीची मोहोर, औरंगजाबादी मोहोर, अशा नानाविध मोहरा प्रचारात असत. येथे रुप्याचे नाणे फार पुरातन कालागासून चालू होते.

(या देशांत नार्णं फार प्राचीन काळापासून म्हणजे, वेदकालीं, पाणिनी सूत्राच्या समर्थीं व महाभारताचें कालीं येथें नार्णं चालू होते असें इति-हासावरून दिसते. १८या शतकांतल्या उत्तरार्धांत येथें सोन्याचीं, चांदीचीं अशीं निरनिराळ्या वजनाचीं व आकाशाचीं १९४ प्रकारचीं नार्णं चालू होती असा उल्लेख सांपडतो.)

एकोणिसावै शतकान्या सुरुवातीस येऊ सोन्याचीं व त्याबगेबरच
रुप्यासारखीं चांदीचीं अनेक नाणीं प्रचारांत होतीं. ह्या चांदीच्या व
सोन्याच्या नाण्यांचे परस्पर प्रमाण देशांतील वेगवेगळ्या भागांत वेगवेगळे

असल्याचे आढळून येते. वेगवेगळ्या वजनाचे रुपये वेगवेगळ्या प्रांतांत चालत; व त्यामुळे देवघेर्त त्यांची वजने केल्याखेरीज चालत नसे. कंपनी सरकारनेहि कलकत्ता, सुंबई, व मद्रास या ठिकाणी टांकसाळी काढल्या होल्या, परंतु वेथील रुपयेहि निरनिराळ्या वजनाचे असून, त्या त्या भागांतच चालू असत. वरीलप्रमाणे परिस्थिती असल्यामुळे वेथून कचा माल नेण्याचे व इंग्लंडहून आणलेला पक्का माल खपविष्याचे व्यापारांत बराच धोटाळा माजू लागला, म्हणून या देशांतील चलनांत एकसूत्रीपणा आणण्याचे कामास कंपनी सरकार लागले.

कलकत्त्याचे टांकसाळीचे मुख्य अधिकारी मि. प्रिन्सेप यांचे प्रयत्नाने १८३५ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने, मद्रास येथे चालू असलेला १ तोळा म्हणजे १८० ग्रॅन वजनाचा रुपया हाच सर्व देशभर प्रमाणभूत नाणे म्हणून चालवावा असें ठरविलें; आणि १८५३ साली सोन्याचे नाणे सरकारी तिजोरीत घेतले जाणार नाही, असें जाहीर केले. अशा रीतीने रुपया हा हिंदुस्थानांत देशाचे 'कायदेशीर चलन' म्हणून गणला.

हिंदुस्थानचा संबंध सन १८५८ मध्ये इंग्लंडचे राजसत्तेशी जोडला गेला; त्यानंतर सन १८६४ मध्ये एका जाहीरनाम्याने १० रुपयास एक सॉब्हरिन असा हुंडणावळीचा दर ठरविष्यांत आला. सन १८६२ पासून कागदी चलन म्हणजे नोटा काढण्यास सुरवात क्षाली.

सन १८६६ मध्ये मेन्सफील्ड कमिशनने (१) देशांत सोन्याचे नाणे सुरू करावे व (२) नोटा इं कायदेशीर चलन सर्वत्र चालेल असें करावे, अशा शिफारशी केल्या. (कलकत्ता, सुंबई, मद्रास वैगेरे ठिकाणी निशालेल्या नोटा त्या त्या प्रांतांत चालत, तेव्हां कोणत्याही ठिकाणची नोट कोडेही चालण्यास अडवण नसावी, असा सदर कमिशनचे शिफारशीचा अर्थ आहे. पुढे सन १९१० सालचे कायद्याने ही सुधारणा घडून आली.)

सन १८६८ चे दुसऱ्या एका जाहीरनाम्यान्वये सरकारी तिजोरीत सॉब्हरिन्स् वटविष्यास एका सॉब्हरिनला १० रु. ४ आणे देण्याची हमी देणेत आली. सन १८७० चे नाण्याविषयक कायद्याने, चांदीबद्दल

भारंभार रुपये सरकारी टांकसाळौंतून पाडून दिले जातील, असें जाहीर शालै. तसेच परदेशांत सुवर्णचलन पद्धतीमुळे चांदीस दुख्यमणा आला. त्यामुळे चांदीची मागणी कमी होऊन तिच्या किंमतीत एक सारखा उतार होऊं लागला. तथापि हिंदुस्थानांतलि रौप्य चलनपद्धति मात्र ठेंचा खात रखडत होती. पाश्चात्य देशाप्रमाणे येथेही सुवर्ण चलनपद्धति सुरुं करण्यांत यावी, अशी लोकांनी कित्येक वर्षे केलेली मागणी फॅटाळण्यांत आली होती. परंतु ज्यावेळी सरकारला स्वतःला व त्यांचे भाईबंधांना चाट बसू लागली त्यावेळी, येथेही सुवर्णचलन चालूं करण्याची उपयुक्तता सरकारास पढूं लागली.

चांदी घसरली व हुंडणावळ उत्तरली.

चांदी स्वस्त झाल्यामुळे हिंदुस्थानचे निर्गत मालाचे बाबतीतले देणे व्यापारी लोक चांदी इकडे आणून तिचे सरकारी टांकसाळौंत रुपये पाडवून घेऊन देऊं लागले. याचा परिणाम असा झाला की, चांदीचे रुपये व परराष्ट्रांतील सोन्याची नाणी हांचा परस्पर मूळ्य संबंध सारखा बदलत जाऊन २४ पेन्सावरुन १३ पेन्सापर्यंत रुपयाचा भाव उत्तरला. आपण मार्ग पाहिलेच आहे की, देशादेशांतील येणे-देणे हुंडच्या रूपानें होतें. यांचे मुख्य कारण म्हणजे इतर कोणत्याही मार्गापेक्षां हा मार्ग कमी खर्चाचा पडतो, हैं होय. परंतु वर वर्णन केलेल्या वेळी म्हणजे एकोणिसावें शतकाचे चतुर्थ पादांत अशी परिस्थिती उत्पन्न झाली की, हुंडणावळ फारच महाग पढूं लागली व त्यापेक्षां चांदीच या देशांत पाठविणे परदेशी व्यापाऱ्यांस फायद्याचे होऊं लागले. उदाहरणार्थ, इंग्लंडमधील एका गिरणीचे कारखानदाराने येथून दहा हजार रुपयांच्या किंमतीचा कापूस खरेदी केला, त्यास त्याबदल इकडे पैसे पाठविणे आहेत. त्यानें जर हुंडणावळीचा मार्ग स्वीकारला तर त्यास १ पौंडास १० रुपये, या हिशेबानें एक हजार पौंड यावे लागले असते. परंतु बाजारांत चांदीचा भाव इतका स्वस्त होता की, दहा हजार रुपये पाडण्यास लागणारी चांदी त्यास लंडनचे बाजारांत ५५० ते ६०० पौंडास मिळूं लागली. तेव्हां

त्यानें सदर चांदी हिंदुस्थानांत पाठवून येथील टांकसाळींत रुपये पाडून घेऊन येथील देणें वारें साहजीक आहे. याचा परिणाम असा झाला की, एका काळी प्रचलित असलेले १ रुपयास २४ पेन्स हें प्रमाण घसरत घसरत १३ पेन्सावर आले. १८७३ ते १८९३ पर्यंत यामुळे सुमारे ८५ कोटि रुपयांची सरकारी जमाखर्चांत तूट आली. परंतु कच्चा माल व धान्य यांस भाव चांगलाच आला. यामुळे हिंदुस्थानच्या प्रजेचे एकंदरीत नुकसान झाले नाही, पण ही हुंडणावळ अर्थात् जास्त रुपये देऊन परराष्ट्रीय सोन्याची नार्णा खरेदी करणारासच म्हणजे ज्यास परदेशी पैसे पाठविणे जरुर असेल अशासच नुकसानकारक होती. परदेशचे व्यापारी, युरोपियन अधिकारी, खुद हिंदुस्थान सरकारास ही उत्तरती हुंडणावळ, जाचक होण्याचे कारण असें की, त्यांना इंग्लंडमध्ये प्रतिवर्षी कोट्यावधी रुपये—सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या कचेरीचा खर्च, कर्जावरील व्याज, विलायती सामानाची द्यावी लागणारी किंमत, पेन्शने, रजेवर गेलेल्या अधिकाऱ्यांचे पगार इत्यादी-साठी—इंग्लंडास पाठवावयाचे असत, तेथें सुवर्ण चलन चालूं तर येथें रौप्य चलन चालूं. येथील सरकारास सर्व कर रुपयांत मिळत; आणि इंग्लंडमध्ये खर्च करतांना तो सोन्याच्या नाण्यांत म्हणजे पौँडांत करावा लागे. म्हणून हिंदुस्थान सरकारला पाहिल्या इतकेच परदेशी देणे देण्यास जास्त रुपये खर्चावे लागले. उत्तरत्या हुंडणावळीमुळे वरील परिस्थिती कशी निर्माण होते, हें खालील उदाहरणावरून स्पष्ट होईल.

(टीप:—चांदीचा भाव १८७५ साली एक आँसास ५८ पेन्स होता, १८७९ सालांत ५२ $\frac{1}{2}$, १८८८ त ४३ पेन्स १८९२ त ३७ $\frac{1}{2}$ पेन्स १८९९ २७ पेन्स होता. १९३८ त ५१९ पेन्सचे आसपास)

समजा, एखादा इंग्रज मनुष्य येथें नोकरीस आहे. त्याचा मुलगा इंग्लंडमध्येंच शिकत आहे. त्यांस दरमहा ५० पौँड खर्चाला लागतात. हे ५० पौँड त्यास मिळण्याकरितां सदर इंग्रज मनुष्यास १ रुपयाचा २४पेन्स भाव असतां ५०० रुपये पाठवावे लागत होते; त्याचे ऐवजी रुपयाचा भाव १३ पेन्स झाला असतां ९२५ रुपये पाठवावे लागत, म्हणजे या

उत्तरत्या हुंडणावळीमुळे सदर इसमास ४२५ रुपये जास्त खर्च करावें लागले.

“ हैंगल कमिटी : टांकसाळी बंद झाल्या (१८९२) ”

गोव्या नोकरांचे वरीलप्रमाणे नुकसान होऊं लागले, म्हणून त्यांनी जोराची चळवळ सुरु केली, अर्जावर अर्ज धाडले व खुद पार्लमेंटापर्यंत दाद लावली. शेवटी स्टेट सेक्रेटरीस (भारतमंत्रास) ह्या प्रश्नाचा विचार करणे भाग पडून हळूळचे त्या त्या वेळचे हाय चॅन्सेलर लॉर्ड हैंगल ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली ह्या प्रश्नाचा निकाल करण्याकरितां १८९२ साली एक कमिटी नेमण्यांत आली, तीत सर्व सभासद इंग्रज व अभिप्राय देणारेही सर्व इंग्रजच; तेव्हां हिंदुस्थानांतील लोकांच्या नफानुकसानीचा त्यांचेकडून कांडीं विचार झाला नाही. मूठमर हंग्रेज अधिकाऱ्यांवै हित, तेच हिंदी जनतेवै हित, असें भासवून त्यांनी त्याप्रमाणे शिफारस केली. या आपत्तीस तोड म्हणून हिंदुस्थानांत ‘सुवर्णचलन’ सुरु करावे या उद्देशाने १८९३ साली टांकसाळीत रुपये पाडून घेण्याची नागरिकांना असलेली सबलत रद्द करण्यांत आली.

यामुळे रुपया व त्यामधील चांदी यांच्या किंमतीमधील परस्पर संबंध कायम टिकविण्याचा मार्ग नाहीसा झाला; आणि रुपयाची सुवर्णाने मापलेली किंमत म्हणजे हुंडणावळीचा दर व्यवहारांत खेळणाऱ्या रुपयांची सख्या कृत्रिम रीतीने मर्यादित करून हळूहळू १६ पेन्सापर्यंत वाढविण्यांत आली.

येथपासून हिंदुस्थानांत या वेळपर्यंत चालू असलेली शास्त्रशुद्ध ‘चलनपद्धति’ जीस ‘Automatic and self—adjusting system of Currency’ असे म्हणतात, ती नाहीशी होऊन, कृत्रिम चलनपद्धति (managed Currency) सुरु झाली. या दृष्टीने हैंगल कमिटीच्या शिफारशीनुसार टांकसाळी बंद करण्यांत आल्या, ह्या गोष्टीस विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे; कारण हळी येथे चालू असलेल्या कृत्रिम चलनपद्धतीचा उगम यांत आहे; म्हणून टांकसाळी बंद झाल्यामुळे काय

परिस्थिति निर्माण झाली, याचे योडे जास्त विस्ताराने विवरण करणे जसुर आहे.

रुपयांत १६५ ग्रेन चांदी असते; व १६५ ग्रेन चांदीची बाजारांत १६ पेन्स किंमत होत नव्हती, ती १३ पेन्स होत होती. परंतु सरकारच्या हुक्मानेन कागदाच्या ज्याप्रमाणे एका तुकड्याल आम्ही दहा रुपये समजतो व दुसऱ्या कागदाच्या तुकड्यास शंभर देतो; त्याप्रमाणेच १६५ ग्रेन शुद्ध चांदीच्या पञ्चावर राणीचा मुखवटा व नांव असल्यावर त्याची किंमत १६ पेन्स धरावयाची. १६५ ग्रेन चांदीच्या रुपयास १६५ ग्रेन चांदीपेक्षां सामान्यतः बाजारांत कधीहि जास्त किंमत येणार नाही, हे सरकारास माहीत होते; व म्हणूनच त्यांनी अशी योजना केली की, त्या वेळेपर्यंत (१८९३) टांकसाळीतून ज्याप्रमाणे हवें त्यास रुपयाची चांदी अगर चांदीचे रुपये करून मिळत असत, त्याप्रमाणे यापुढे मिळणार नाहीत. चांदीच्या पञ्चावर राजाचा अगर राणीचा मुखवटा आणि अक्षरे वठविण्याचा अधिकार सरकारचा असतो. हा छाप वठवल्याखेरीज चांदीचा रुपया होऊं शकत नाही. तेथी हां सरकाराने असें मनांत आणुनी की, टांकसाळीत चांदीचे रुपये करून देण्याचे जर ओढून धरले, तर बाजारांत चांदी कितीहि अक्षली तरी रुपये कमी पडतील; आणि रुपयाची कमतरता झाली म्हणजे चांदीचा भाव कोणताहि असला तरी रुपयाचा भाव वाढेल, कोणताहि जिज्ञस कमी पिकला म्हणजे त्याचा भाव चढतो, त्याप्रमाणे लोकांचे व्यवहार आहेत तसेच राहून रुपयांची संख्या कमी पडली तर रुपयांचा भाव चढलाच पाहिजे, अशा रीतीने रुपया महाग करून त्याची किंमत १६५ ग्रेन चांदीच्या वरोबर न ठेवतां १६ पेन्सावर ठेविली, व टांकसाळीतून हवे त्यास चांदी घेऊन रुपये पाहून देण्याचे सरकाराने बंद केले.

(१८९९ साली कायद्याने कायम केलेला रुपयाचा १६ पेन्स हा हुंडणावळीचा भाव रुपयांतील चांदीची किंमत १६ पेन्साचे आंत होती, तोपर्यंत सरकारास टिकवितां आला, परंतु १९१७ पासून चांदीचा भाव वाढत वाढत १९१९ मध्ये तो ५९ पेन्सास १ औंसहूतका वाढला; तेथी रुपयांतील १६५ ग्रेन चांदीचा भाव सुमारे २१३ पेन्सापर्यंत गेला. त्या घेळी

हा १६ पेन्साचा भाव सरकारास टिकवतां आला नाही, म्हणून सरकारची कशी तारांबळ उडाली हें आपणास पुढे पहावयास सांपडेल. हल्ळी १९३८ फेब्रुवारीमध्ये रुपयांतील चांदीचा भाव सुमारे ५९ पेन्सांचे आसपास आहे.)

“टांकसाळी बंद झाल्या याचा शेतकऱ्यावर अनिष्ट परिणाम”

या कायद्यानें आपले मुख्य नाणे जो ‘रुपया’ तो दुर्भिळ करण्याचा सरकारचा हेतु होता. व्यापार जसजसा वाढतो, तसेतसे नाणेहि जास्त लागत जाते. हिंदुस्थानचा व्यापार या वेळी जास्त जास्त वाढत होता, त्यामुळे प्रतिवर्षीं सुमारे सात कोट चांदीचे नवे रुपये पाडावे लागत; परंतु या कायद्याप्रमाणे नवे रुपये पाडण्याचे मात्र बंद झालें, व व्यापार पूर्वीसारखाच वाढत राहिला. वाढता व्यापार आणि नाण्याची तूट म्हणजे अर्थात् सर्व जिनसांच्या किंमती उतरल्या व शेतांतील धान्याचे जेथें पूर्वीं दहा रुपये येत होते, तेथें नंतर आठच येऊ लागले. शेतकऱ्यास सारा पूर्वीइतकाच नंतरहि द्यावा लागे, परंतु त्याच्या धान्याची किंमत मात्र कमी रुपये येई. धान्य विकून उत्पन्न कमी व सरकार देणे पूर्वीइतकेच द्यावे लागे. म्हणजे या कायद्यानें शेतकऱ्यावर हा एक नवीन अप्रत्यक्ष करच बसविला असें झालें. सावकाराकडून काढलेले कर्ज व व्याज भागविष्याकरितां पूर्वीपेक्षां जास्त जास्त धान्य विकणे भाग पडू लागले व अशा रीतीने शेतकऱ्यांचे नुकसान झाले.

“या कायद्याचा व्यापारावर झालेला परिणाम”

१६ पेन्साचा रुपयाचा भाव ठरविल्यामुळे इंग्लंडच्या व्यापाराची सोय झाली, त्यांचा पक्का माल येथें स्वस्त येऊन पडू लागल्यामुळे त्या मालाचा खप वाढला. कारण पूर्वी १ पौँडाचे कापड इंग्लंडहून येथें आणले असतां येथील लोकांस ते $\frac{३४}{१३} = २८\frac{१}{२}$ रुपयांस पडत असे, तें १६ पेन्साचे दराने $\frac{२४}{१३} = १५$ रुपयास पडू लागले, व त्यामुळे मँचेस्टरच्या कापडाचा येथें खप जास्त होऊ लागला. परंतु चीनचे व्यापाराची वाट काय ?

आपले कापड अगर सूत चीन देशांत नेऊन विकलें, तर त्यास पूर्वीं चीन देशाचे लोक जी किंमत देत होते, त्यापेक्षां यानंतर ज्यास्त किंमत कां देतील ! पण चीन देशांतून जे चांदीचे चिनी नाणे इकडे आले त्याचे पूर्वीं इतके रुपये व्यापाऱ्याचे हातीं लागत नाहीसे झाले. कारण हें चिनी नाणे चांदी-च्या भावानें जाणार आणि चांदी तर अगदीं स्वस्त झालेली, तेव्हां आपल्या चीनचे व्यापारांत घट येऊ लागली.

“फौलर कमिटी १८९९”

पाश्चात्य देशांत सोन्या चांदीची ‘दुहेरी मूळयमापन पद्धति’ पूर्वीच अव्यवहार्य ठरली होती, आणि राष्ट्र्य चलनपद्धति तर आतां अशक्य झाली, तेव्हां पाश्चात्य राष्ट्रांप्रमाणे हिंदुस्थानांतीह सुवर्ण—चलन—पद्धति पूर्णत्वानें प्रचारांत येणे क्रमप्रातच होतें. म्हणून फौलर कमिटीनें शिफारस केल्यावरून १८९९ साली ब्रिटिश सुवर्ण—चलन म्हणजे सॉब्हरिन हिंदुस्थानचे मुख्य नाणे ठरविण्यांत येऊन त्याचा व रुपयाचा परस्पर संबंध म्हणजे हुंडलावळीचा दर १६ पेंस कायम झाला. त्याचप्रमाणे सोन्याची टांकसाळ येथे सुरुं करण्याच्या पूर्व तयाराला सरकार लागून हिंदी चलनाचा प्रश्न एकदांचा कायमचा सुठला, असें सर्वोस वाटूं लागले.

“माशी शिंकली”

पण थोड्याच अनुभवानें सरकारी अधिकाऱ्यांच्या असें लक्षांत आले की, हिंदुस्थानांत सोन्याची टांकसाळ चालूं न करतांहि भागण्यासारखे आहे. व्यापाराच्या ओघांत जरुरी पुरतें सॉब्हरिन प्रतिवर्षीं देशांत येतच होते, आणि अंतर्गत व्यवहाराचे काम रुपये आणि कागदी नोटा ह्यांवर सुरळीत रीतीनें चालले होते. एका दृष्टीनें रुपया हें खुल्या टांकसाळीचे अभावीं दुथ्यम दर्जाचे नाणे असले तरी त्याचा उपयोगे व्यवहारांत मर्यादित केलेला नव्हता; आणि म्हणून रुपया लंगडा असला, तरी सॉब्हरिनच्या बरोबरीनें समाजांत वावरत होता. सॉब्हरिनच्या मोबदला ठाराविक दरानें रुपये आणि नोटा देण्यास सरकार बांधले गेले होते. पण त्याच्या उलट रुपये आणि नोटा

वेऊन सोनें देण्याची जबाबदारी त्याने अंगिकारली नव्हती. ह्याचा अर्थ असा झाला कों, 'रुपया' हेच हिंदुस्थानचे प्रमुख चलन बनून त्याचे सॉव्हरिनशी प्रमाण कायम ठेवणे, हेच एक सरकारचे कर्तव्य उरले.

“कौन्सिल व रिवर्स कौन्सिल बिले”

हुंडणावळीचा दर अशा रीतीने कायम ठेवणेस सरकारला दोन गोष्टी करतां अल्या म्हणजे काम भागण्यासारखे होते. एक विलायतेत पेट्रोवाले व व्यापारी यांनों हिंदुस्थानांतील देणे देण्याकरितां सोने दिले असतां त्यांस भारतमध्याने हिंदुस्थानसरकारवर रुपयाच्या हुंड्या देणे, (त्यांसच 'कौन्सिल बिले' अशी संज्ञा प्रचारांत आहे.) आणि दुसरे, जरुर पडेल तेव्हां येथील सरकारने इंग्लंड मधील देणे देण्याकरितां येथील व्यापार्यांकडून रुपये घेऊन त्याच्याबदल भारतमध्यावर सॉव्हरिनच्या हुंड्या विकणे हें होय (यासच 'रिवर्स कौन्सिल बिले' अशी संज्ञा आहे) परराष्ट्रीय व्यापाराच्या ओघांत शेवटी कोऱ्यावधी रुपयांचे येणे प्रतिवर्षी हिंदुस्थानांस व्यावयाचे असल्यामुळे आणि हिंदुस्थान सरकारला लंडनला दरवर्षी तीस चालीस कोटि रुपये “होम चार्जेस” करितां पाठवावयाचे असल्यामुळे हा व्यवहार सुरक्षीत चालणे कठीण नव्हते. रुपये घेऊन सोने किंवा परराष्ट्रीय हुंड्या (रिवर्स कौन्सिल बिले) देण्याचा प्रसंग काचितच येत असे; आणि महायुद्धापूर्वीच्या चौदा वर्षांत अशी जरुर १९०७-८ सालीच काय ती एकदा भासली. त्या दिव्यांतून बाहेर पडतांच आपली नवीन “सुवर्ण विनिमय मापक पद्धति” (Gold exchange standard) यशस्वी आणि टिकाऊ ठरली, या विषयी सरकारास विश्वास व अभिमान वाढू लागला.

“चेंबरलेन कमिशन”

चेंबरलेन कमिशन—फौलर कमिटीच्या शिफारसी सरकारने जाहरी रीतीने मान्य कैल्या असतांहि सात आठ वर्षांच्या अवधीत त्यांचे धोरण भलत्याच दिशेने वहात जाऊन, हिंदुस्थानांत इंग्लंडप्रमाणे निर्भैल ‘सुवर्ण-चलन’ पद्धति सुरु करवयाची असा आंभी हेतू होता. तरी हळू हळू फक्त

परदेशी देवघेवीस लागणारे तेवढेंच सोने लंडन येथील निधीमध्ये ठेऊन, त्याच्या बळावर पौँड व रुपया यांगधील नातें कृत्रिम रीतीने कायम ठेव-
व्याचे घोरेण सरकारने आंगिकाऱ्हले. टांकसाळींत सोन्याचे नाणे पाढून देण्याची व्यवस्था करून राष्ट्राचे मुख्य नाणे व त्यांत असलेले सोने हांची एकच किंमत कायम राखण्याची इंग्लंडमधील शुद्ध पद्धति टाकून देऊन, सोन्याच्या मोबदला रुपये व रुपयांच्या मोबदला लंडनवर हुंड्या देण्याची घेडगुजरी पद्धत येथील सरकारने चालू केली. शेवटी १९१३ साली चेबेरलेन कमिशनने असे मत दिले की, हिंदी लोकांना सोन्याच्या नाण्याची जरूर नाही; व ते आपणांस मिळावे अशी त्यांची इच्छाही नाही. नोटा आणि रुपये हेच 'चलन' त्यांना सोईचे असल्याने सोन्याचे नाणे प्रचारात येणे हिंदुस्थानचे हिताचे नाही. अंतर्गत व्यवहारात रुपये खेळत राहतील आणि हिंदुस्थानचे पराष्ट्रीय देणे भागविण्यापुरते रुपयांचे परिवर्तन पौँडांत कर-
प्याची हमी सरकारने घेतली, म्हणजे पुरे. या पद्धतीस “सुवर्णालंकृतानारी हैमालंकार वर्जिता” हे वर्णन वरोबर लागू पडते. कारण हिंद्यामध्ये ही सुवर्ण परिमाण पद्धति असूनही लोकांस सोन्याचे दर्शन होत नाही, व चलनाधिकाऱ्यांकडून ते लागेल तेव्हां (परदेशांतील मालाची किंमत देणे-करितां) सोन्याचे ऐवजीं ‘परत हुंड्या’ (Reverse council bills) मिळतात.

वरील पद्धति ढांसवळी— परंतु महायुद्धाचे काळांत हिंदुस्थानांतील मालाला विलायतेत पुष्कळ मागणी येऊन पूर्वीचे आयात-नियर्तीच्या आंक-
ड्यांचा परस्परांशी मेळ बसला होता, तो बिघडला; आणि अंतर्गत व्यवहारा-
साठी लागणाऱ्या नाण्यांची तूट पडून लागली. हिंदुस्थान सरकारने इंग्लंड-
साठी १९१४ ते १९१९ या मुदतींत २५ कोटी पौँड खर्च केला. यामुळे नाण्याची तूट जास्तच भासू लागली. याच सुमारास हिंदुस्थानांत चांदीची आयात कमी होऊन, सरकारला भारी दराने चांदी विकत घ्यावी लागली, चांदीची किंमत १९१५ साली एक बौसाला २७ $\frac{1}{2}$ पेन्स होती, ती १९१७ साली ४३ पेन्स झाली, व रुपयांतील चांदीची किंमत जवळ जवळ रुपयांच्या कायदेशीर किंमती इतकी म्हणजे १ शिलिंग ४ पेन्स झाली.

नाष्टांची वाढती मागणी, इतक्या भारी किंमतीनें चांदी विकत होऊन पुरविणे सरकारला तोष्याचें होऊन पौँडाचा व रुपयाचा परस्पर संबंध चांदीच्या किंमतीत होणाऱ्या चढउतारावर त्यांनी अवलंबून ठेविला, व यामुळे रुपयाची किंमत वाढून ती डिसेंबर १९१९ मध्ये २ शिलिंग ४ पैसे इतकी वर गेली.

“हुंडणावळीचे कायदेशीर दरांत बदल”

तेव्हां १९१९ च्या अखेर बॉविंगटन स्मिथ कमिटीनें केलेल्या शिफारसी हिंदुस्थान सरकारनें मान्य करून रुपयाची किंमत २४ पैसे ठरविली. परंतु दैवयोगानें याच सुमारास हिंदी आयात-निर्यातीचे प्रमाण पुनः बदलले. हिंदी व्यापाऱ्यांनी पुष्कळ परदेशी माल मागविला, परदेशी कापडास मागणी वाढली व निर्गत मात्र कमी झाली. जपाननें कमी कापूस खरेदी केला; त्याणि ताग, चहा व कातडी यांसही परदेशांत पहिल्यासारखी मागणी येईना. म्हणजे बाहेरच्या देशावर निघावयाच्या हुंड्याच्या पुरवठ्याचे मानानें हिंदुस्थानावर निघावयाचें हुंड्यांचें परिमाण अधिक झाले. ह्याचा अर्थ, हिंदुस्थानांत बाहेर पाठवावयाच्या पौँडास मागणी वाढली व बाहेरची रुपयांविषयींची मागणी कमी झाली; व याचा साहजिक परिणाम असा झाला की, रुपयाची किंमत उतरली व पौँडाची किंमत चढली. म्हणजे एक पौँडास दहा रुपये हा जो भाव नुकताच सरकारनें निश्चित केला होता, तो टिकेनासा होऊन पौँड म्हणजे १२, १५, १६ रुपये प्रमाणे तो उतरला. सरकारनें मध्ये पळून या देशांतून लंडनवर कोष्यावधी रुपयांचे नुकसान सोसून हुंड्या विक्रीन हुंडणावळ पळून न देण्याची शिकस्त केली, पण ती सर्व व्यर्थ जाऊन १९२१ च्या सुरवातीस ती एक रुपयास १ शिलिंग ३ पैसे या दरावर आली म्हणजे एक पौँडास १६ रुपये हें प्रमाण झाले. तेव्हां सरकारनें हताश होऊन हुंडणावळ उचलून घरण्याचे घोरण सोडले.

कांही कालानंतर हिंदुस्थानचे व्यापाराची परिस्थिती हळू हळू अनुकूल होऊन रुपयाचा भाव पुनः चाढू लागला, व १९२४ मध्ये तो १ शि. ४ पे. इतकम झाला; आणि सरकारास आपल्या चलन पद्धतीची पूर्ववत् घडी

बसविष्याची संधि मिळाली. परंतु रुपयाचे भावांत आणखी चलविचल होऊन युरोपांत शेवटी स्थिरस्थावर झाले, म्हणजे १८ ते २० पेन्सावर जाऊन तेथे तो स्थिर होईल असें भारतमंत्र्यांस वाटत होते, व म्हणून हुंडणावळीचा दर कायद्यानें कायम करण्यांत घाई उपयोगी नाही, असें त्यांच्या मनानें घेतले. दुसरे असें की, त्यांच्या मर्ते १६ पेन्सापेक्षां १८ पेन्साचा दर स्वतःच्या तिजोरींस आणि एकंदर परोस्थितीस सोईस्कर आहे. म्हणून १९२४ व १९२५या सालांत रुपया हलुंहलूं वर चढत असतां सरकारनें चांदीचे आणि कागदाचे चलन मर्यादित प्रमाणांत व्यापान्यांस पुरविष्याचे धोरण स्वीकारल्यामुळे ह्या रुपयाचे प्रगतीस सहाय्य झाले. सरकारनें चलन पुरविष्याच्या बाबतीत हात आंखडतां घेतल्यामुळे बाजारांत पैशाची टंचाई झाली, आणि बाढत्या हुंडणावळीचे दरांस अनुसरून हिंदुस्थानांतील अंतर्गत पदार्थांच्या किंमती, बाहेरील देशांतील किंमतीच्या अनुरोधानें उत्तरां लागल्या. देशांतील धारण आणि परदेशांतील धारण यांची सांखळी जोडणारा हुंडणावळीचा दर हा दुवा असतो. हिंदुस्थानांत अन्य राष्ट्रांच्या मानानें स्वस्ताई व्हावी आणि शक्यतर धारण स्थिर रहावी; या हेतूने सरकारनें सुमारे एक वर्षपर्यंत हुंडणावळीचा दर कृत्रिम रीतीने १८ पेन्साच्या सान्धियांत राखला.

“हिल्टन यंग कमिशन १९२५”

याप्रमाणे पूर्व तयारी करून, आतां सर्वत्र पुष्कळच स्थिरस्थावर झाले आहे. हुंडणावळीच्या दरांत व हिंदी धारणेमध्ये यापुढे म्हणण्यासारखा चढउतार होण्याचा संभव नाही. शिवाय रुपयाचा कायदेशीर भाव एक, तर बाजारभाव भलताच असा प्रकार यापुढे कायम ठेवणेचे धोरण या उपर चालूं ठेवणे, हिंदुस्थानचे हिताचे नाही, वर्गेरे कारण, परंपरा दाखवून रुपयाचा दर १८ पेन्साचा कायद्यानें करून घेणेचा विचार करून हिंदुस्थान सरकारनें भारतमंत्र्याकडून नवीन करन्सी कमिशन १९२५साली नेमून घेतले.

या बाबतीत चौकशी करण्याकरितां नेमण्यांत येणाऱ्या कमिशनचे कार्यक्षेत्र मर्यादित करून त्याचे हातपाय बांधून टाकूं नका, अशी स्पष्ट मागणी

हिंदी लोकमतानें केली होती, तिला अनुसरून हिल्टनयंग कमिशनकडे सोप-विलेत्या प्रश्नांची योजना करण्यांत आली. कमिशनला मुख्यत्वेकरून दोन महत्वाच्या बाबीसंबंधानें आपले मत बनवावयाचे होते. पहिली बाब, हिंदु-स्थानांत सुवर्णचलन पद्धति पूर्णत्वाने चालू करणे इष्ट व शक्य आहे किंवा नाही, आणि दुसरी, मूल्य मापनाचे परिमाण म्हणजे हुंडणावळीचा दर कोणता असावा ही होय.

पहिल्या प्रश्नाचे कमिशनने असे उत्तर दिले की, सध्यांची अर्धबोबडी सुवर्णपद्धति सोडून देणे तर आवश्यक आहे; तथापि सुवर्ण मूल्यमापन व सुवर्णचलन यांची सांगड असलेली व चोहांकडे प्रचलित असलेली बाळ-बोध व्यवस्था सुरु करणे अनिष्ट आणि अहितकारक आहे. दुसऱ्या बाबीचा निकाल कमिशनने १८ पेंस दराच्या बाजूस आपले ठाम मत देऊन केला. आतां परंपरागत शुद्ध अशी सुवर्णचलन (Gold-standard) पद्धतीही नाही, त्याचप्रमाणे त्यावेळी चालू असलेली घेडगुज-रीही पद्धतहि नाही, तर मग त्यांच्या ऐवजीं दुसरी कोणती योजना प्रचारांत आणें शक्य आहे? ह्याला उत्तर म्हणून कमिशनने तिसराच एक मार्ग सुचिविला आणि तो म्हणजे “सुवर्णखंड मूल्यमापन पद्धति” हा होय.

“सुवर्णखंड मूल्यमापन पद्धति” (Gold bullion Standard)

टांकसांवळीतून सोन्याचे नाणे पाडून देणे म्हणजे सुवर्णाचा अपव्यय करण्यासारखे आहे, आणि तसें करावयाचे ठरविले, तरी तें मोळ्या खर्चाचे व दुःसाध्य ध्येय असल्याने नाण्यांच्या ऐवजीं सोन्याच्या लगडी व चिपा देण्याची व्यवस्था झाली असता सुवर्णचलन पद्धतीचा मुख्य हेतु सिद्धीस जाऊन लोकांचेही समाधान होईल असे कमिशनने मत दिले. या पद्धतीत शुद्ध सुवर्णचलन पद्धतीतले दोष नसून गुण मात्र आहेत, असे कमिशनने या पद्धतीचे वर्णन केले आहे.

या सुवर्णखंड मूल्यमापन पद्धतीत (Gold bullion standard)

१८९९ सालापासून १९२७ सालापर्यंत चालू असलेल्या सुवर्णविनियम

मापक पद्धतिपेक्षां (Gold exchange standard) कांहीं विशेष असल्यास तो हाच की, या पद्धतीत खन्याखुन्या सुवर्णचलन पद्धतीप्रमाणे पदार्थाचें मोल सोन्याच्या भावानें आकारण्याची तजवीज होती; तशीच लोकांस चांदीचें नाणे व नोटा ह्यांचा सोन्याशीं विनिमय करण्याचीही सोय होती.

परंतु या व्यवस्थेत एक गोम होती ती ही की, लोकांस दर तोब्यास २१ रु. ३ आ. १० पै या भावानें सोनें विकण्याची जी जबाबदारी सरकारवर टाकली होती ती ४०० औंस वजनाचें सोनें एकदम घेणारा-संबंधानेच फक्त होती. यामुळे या पद्धतीत फारच क्वचित लोकांचें हातांत सोनें लागत होतें हें उघड आहे.

कमिशनने १९२५ सालीं प्रचारांत असलेल्या सुवर्णविनिमय मापक चलनपद्धतीचा (Gold exchange standard) निषेध करून ज्या व्यवस्थेने हिंदी लोकांस रुपये किंवा नोटा ह्यांचा सोन्याशीं असलेला संबंध प्रत्यक्ष दिसत नाही, किंवा जीमध्ये रुपये किंवा नोटा देऊन लोकांस सोनें मोबदला मिळण्याची तरतुद नाही असली पद्धति हिंदुस्थानास गैर-लागू आहे असें स्पष्ट मत त्याने नमूद केले आहे.

१८९८ सालीं फौलर कमिटीने हिंदुस्थानांत सुवर्णचलन चालू करावें व सोन्याचें नाणे येथें पाडण्याकरितां टांकसाळ सुरुं करावी, अशी शिफारस केली असतां हिंदुस्थान सरकारनें ती घाब्यावर बसवून ही सुवर्णविनिमय मापक पद्धति (Gold exchange standard) प्रचारांत आणली. १९१३ सालीं चैबरलेन कमिशनने तिच्यावर आपल्या पसंतीचें शिक्कामोर्तब केले, व १९१९ सालीं बैंकिंगटन स्मिथ कमिटीनेहि या पद्धतीस मान्यता दिली असतां हिल्टनयंग कमिशनने ती वरील प्रमाणे निषिद्ध ठराविली, ही एक समाधानाची गोष्ट होय. यावरून हिंदी अर्थशास्त्रज्ञांनी या पद्धतीवर वेळोवेळीं केलेली टीका सार्थ होती हें आपोआपच सिद्ध झाले.

आज नाही उद्यां, सोन्याची टांकसाळ देशांत सुरुं होऊन सोन्याचें नाणे चालूं होणार अशी लोकांस आशा वाटव होती, तर हिल्टन

यंग कमिशनरें आहे तोंहि नाणे काढून टाकून नवीन सुवर्ण चलन काहीं वर्षेपर्यंत तरी मुळोंच पाढू नये अशी शिफारस केली.

“सुवर्ण चलनाच्या मार्गातील अडचणी”

सदर कमिशनरें हिंदुस्थानांत सोन्याचें नाणे सुरुं न करण्याचा जो आभिप्राय दिला तो कोणता उद्देश मनांत ठेऊन दिला हें खालील एकाच उदाहरणावरून दिसून येईल.

येथे सुवर्णाचें नाणे सुरु केले तर चांदीचा भाव घसरेल, व चीनमध्यें चांदीचें नाणे सुरुं असल्यामुळे तेथील चलन पद्धतींत घोटाळा माजेल, आणि असे झाले तर त्याचे परिणाम हिंदुस्थानास भोगावे लागतील. हा अभिप्राय कशाच्या आधारावर उभारला आहे हें सर चार्ल्स एडिस यांच्या सदर कमिशन पुढे झालेल्या साक्षींरील खालील एकाच वाक्यावरून कळून येईल. “It (China) is the greatest country, perhaps the only great undeveloped country left for the expansion of British Industry” (ब्रिटिश उद्योगधंयाची वाढ होण्यास चीन खेरीज जगातील दुसरा कोणताहि मोठा देश आतां शिळक उरलेला नाहीं.)

हिंदुस्थानचा चीनमध्ये फारच थोडा हितसंबंध असतांना कमिशनरें अपह्या. रिपोर्टीत पानेच्या पाने सुवर्णचलन येथे चालूं केल्यास चीन देशावर त्याचा काय परिणाम होईल, याचा विचार करण्यांत खर्ची घारलीं आहेत, व सुवर्णचलन येथे चालू करण्याच्या मार्गातील अनेक अडचणीपैकीं खालील एक अडचण दिली होती:—

(If India adopted a gold currency, the price of silver would fall. It must injure China. This would be a most serious matter, for China is the greatest and perhaps the only great undeveloped market left for the expansion of International trade)

[हिंदुस्थानरें सुवर्ण चलन सुरुं केले म्हणजे चांदीचा भाव घसरेल, चीनमध्ये चांदीचें नाणे सुरुं असल्यामुळे तेथील चलन पद्धतींत घोटाळा

माजेल) तसें झाले म्हणजे कठिणावस्था प्राप्त होईल, कारण जागतिक व्यापाराचे वाढीला वाव, काय तो आतां चीनमध्येच फक्त आहे.]

सर चार्ल्स एडिस विचारे भोळे, ते मुत्सदी नव्हत. त्यांनी आपले सरळ सांगून टाकळे कीं “ ब्रिटिशाच्या जागतिक व्यापाराच्या वाढीस आतां चीन शिवाय जगातील दुसऱ्या कोणत्याहि मोळ्या देशांत वाव राहिलेला नाही, तरी जेंगे करून तेथील चलन पद्धर्तीत घोटाळा माजेल अशी कोणतीही गोष्ट हिंदुस्थ.नांत करू नका. हिंदुस्थानांत सुवर्ण चलन सुरु केलेत तर आमचा चीन-मधला व्यापार बसेल.” परंतु हित्टन यंग कमिशन पडले मुत्सदी, त्यांनी हिंदुस्थानांत सुवर्णचलन सुरु केले तर चीनमधील जागतिक व्यापाराला घोका पोहोचेल, व त्याचे अनिष्ट परिणाम पुन्हा हिंदुस्थानास भोगावे लागतील असें भासवून सर चार्ल्स एडिस यांनी दाखविलेल्या नागड्या स्वार्थावर जागतिक व्यापारोन्तीचा मुलामा चढवून व हिंदुस्थानाबदलचे हिताची कळकळ दर्शवून सर चार्ल्स एडिस यांचा उद्देश सिद्धीस जाईल अशाच शिफारशी केल्या.

येथे सुवर्ण चलन सुरु करण्याच्या मार्गीत सदर कमिशनच्या मतानें आणखी असलेल्या बन्याच अडचणी खालीलप्रमाणे होत्या:—

“ सुवर्ण चलनाच्या मार्गीतील इतर अडचणी ”

“ सोन्याचैं नाणे चालूं करावयाचैं म्हणजे मोळ्या खर्चाचैं काम आहे, त्यास लागणारे सोने मिळावयाची मारामार पडेल. अमेरिकेत पुष्कळ सोने आहे, परंतु तें राष्ट्र व इंग्लंडची मध्यवर्ती पेढी ह्या बाबर्तीत प्रतिकूल आहे; म्हणून त्यांची मदत किंवा सहानुभूति हिंदुस्थानास मिळणे अशक्य आहे. युरोपांतील राष्ट्रे महायुद्धामुळे झालेल्या आर्थिक आपत्तीतून बाहेर पडण्याची व आपापल्या चलन व्यवस्थेत सुवारणा करण्याची खटपट करीत आहेत. त्यांच्या कायोंत हिंदी सुवर्णचलनानें भयंकर व्यत्यय येऊन जगाच्या आर्थिक प्रगतीच्या गाड्यास खीळ घातल्याचैं पातक हिंदुस्थानच्या मार्थी पडेल; हिंदुस्थानानें रुपयाचा—मुखनाणे (Standard coin) या नात्यानें—त्याग करून सोन्याच्या नाण्याचा अंगिकार केल्यास अमेरिकेतील

चांदीच्या खाणीचे मालक आणि सराफ चिडून जातील आणि चीनमध्ये असंतोष उत्पन्न होईल; आणि या सर्व घडामोडीचे दुष्परिणाम खुद हिंदुस्थानास भोगावे लागतील. अशा तन्हेच्या अपवादांवर जोर देऊन कमिशनने हिंदुस्थानांत सोन्याचें नार्णे चालू करणे सर्व दृष्टीनों अनर्थावह आहे, असा आपला अभिप्राय दिला.

सदर कमिशनचे शिफारशीनुसार १९२७ साली कायदा करण्यांत आला व रुपयास १८ पेन्स हा हुंडणावळीचा दर कायम करण्यांत आला.

“ मध्यवर्ती बँकेची आवश्यकता ”

औद्योगिक आणि व्यापारी व्यवहारांत खेळतें भांडवल पुरविण्याचा घंदा प्रत्येक देशांत अनेक व्यक्ति आणि संस्था शेंकडौं वर्षे करीत आहेत. त्यांची कामगिरी राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने अधिक उपयुक्त व्हावी आणि सामाजिक संसार सुरक्षित व सुखानें चालण्यास त्यांचे अधिकांत अधिक सहाय्य व्हावेहा मध्यवर्ती बँकेच्या घटनेचा व कार्याचा मुख्य उद्देश आहे.

“ मध्यवर्ती बँकेचे कार्य ”

मध्यवर्ती बँकेचे कार्य:—मध्यवर्ती बँकेस मुख्य दोन महत्वाची कामे करावयाची असतात. नोटा कमी जास्त प्रमाणांत काढून बाजारांतील चलनाचें नियंत्रण करणे व बँकांच्या शिलकी रकमा एकत्रित आणून त्यांचे मदतीने सर्व देशांतील पैशाच्या व्यवहारांत एकसूत्रीपणा व्याणी, हीं तीं कामे होत. हिंदुस्थानांत खुद सरकार आणि इंपीरियल बँक या दोहोंमध्ये हीं दोन कामे वाटलीं गेलीं आहेत. आपल्या चलनी नोटा इम्पीरियल बँकेने काढलेल्या नसून त्या सरकारने काढलेल्या आहेत. पण व्यापारी कर्जे देऊन पत वाढविण्याचे व व्याजाचा दर कमीजास्त करण्याचे काम मात्र सरकार करीत नसून इंपीरियल बँक (१९३५) पर्यंत करीत असे. यामुळे दोघांचे रिझर्व्ह, किंवा रोख रकमा स्वतंत्र राहून राष्ट्रास त्यांचा योग्य फायदा मिळत नसे. वरील दोन कामे हिंदुस्थानांतीही एकाच बँकेच्या स्वाधीन असावीत. तसेच हल्दीं सोनें देऊन नोटा व रुपये सरकारी तिजोरीतून मिळणेचा

इक जनतेस आहे; परंतु नोटा व रुपये देऊन आज सरकारी तिजोरीतून सोनें मिळणेचा इक कायद्यानें जनतेस नाही, ही बेजबाबदारपणाची स्थिती हितकारक नाही, म्हणून ती नाहीशी करून तिच्या ऐवजी रुपये व नोटा दिल्या असतां सरकारने लोकांस सोनें दिले पाहिजे असे सरकारवर बंधन घालण्यांत यावे व हीं कामे व्यवस्थितपणे पार पडण्याकरितां येथे मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्यांत यावी, हिट्टन यंग कमिशनने शिफारास केली होती त्यास अनुसरून १९३५ मध्ये सदर मध्यवर्ती बँकेची येथे स्थापना झाली.

“ अखेर सुवर्ण परिमाण त्याग १९३१ ”

सप्टेंबर १९३१ मध्ये बँक ऑफ इंग्लंडला नोटांच्या मोबदला सोने देण्याची आपली जबाबदारी पार पाडणे कठीण झाल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने तिच्यामधून त्या संस्थेस मुक्त केले; आणि त्या कारणाने पौडाचे स्थिर व निश्चित सुवर्ण परिमाण बंद झाले. तेव्हांपासून पौडाची सोन्यांतली किंमत औंसास ८४ शिलिंग होती ती १४० ते १४८ शिलिंगापर्यंत गेली. ब्रिटिश चलनाचा सोन्याचा आधार ज्या दिवर्शी सुटला, त्याच दिवर्शी हिंदुस्थान सरकारने एक ऑर्डिनन्स काढून आपले रुपयाचाही सोन्याशी असलेला संबंध तात्पुरता सोडल्याचे जाहीर केले, यामुळे रुपयाची सोन्याच्या मानाची किंमत अस्थिर व अनिश्चित राहिली असती (Rupee left to find its own level). परंतु ही गोष्ट ब्रिटिश ट्रेझरीस न आवडल्यामुळे भारतमध्याचे हुक्माप्रमाणे हिंदुस्थान सरकारास दुसऱ्याच दिवर्शी आदल्या दिवसाचा ऑर्डिनन्स रद्द करून रुपयाचा संबंध हेलखावे खाणाऱ्या पौडाशी १८ पेस्साचे दराने असल्याचा दुसऱ्या ऑर्डिनन्सने जाहीर करावे लागले. यावरून हिंदुस्थान सरकारने येथील प्रजेच्या हिताच्या दृष्टीने केलेली एकादी गोष्ट ब्रिटिश सरकारास नापसंत असल्यास करतां येत नाही, हे स्पष्ट झाले; व येथील चलनपद्धतीले सर्व फेरफार ब्रिटनचे हिताचे दृष्टीने होतात ही हिंदी जनतेची तक्रार रास्त असल्याचे जगाचे निर्दर्शनास आले.

“ रुपयाचा भाव स्टर्लिंगशी जोडणेवर आक्षेप ”

रुपयाचा भाव स्टर्लिंगशी जोडण्याविरुद्ध हिंदी लोकमत असणेचे कारण की, १९३१ साली इंग्लंडने आपले कायदेशीर चलन जो पौऱ, त्याचा सोन्याशी असलेला संबंध सोडला व कागदी पौऱ मोकळा सोडला. तेव्हां इंग्लंडमधील आर्थिक परिस्थिती जेणेकरून सुधारेल अशी परिस्थिति निर्माण करण्याकडे चलनाचा ओघ रहाणार. इंग्लंडमध्ये वर्षांतील १० आठवडे देशास पुरेल इतकेच धान्य पिकते व लँकेशायरच्या गिरण्यास लागणारा कापूस व इतर कच्चा माल, परदेशांतून आयात करावा लागतो. जगांतील बाजार पेठें तेथील माल इतर देशांतील मालाचे स्पर्धेत यशस्वी होण्यास सदर मालाचे उत्पादन इतर देशाच्या शक्य तितके कमी खर्चात होणे आवश्यक असल्यामुळे कच्चा माल शक्य तितका स्वस्त मिळाला पाईजे म्हणजे इंग्लंडची आर्थिक परिस्थिति सुधारालूं शकणार. तर उलटपक्षी हिंदुस्थान शेतीप्रधान देश असून धान्य व कच्चा माल यांना परदेशांत शक्य तितकी अधिक किंमत येण्यावर येथील शेंकडा ७० टक्के जनतेची आर्थिक परिस्थिती अवलंबून आहे. असा इंग्लंड व हिंदुस्थान देशांतील परिस्थितीत मिन्पणा असल्यामुळे, रुपयाचा संबंध कागदी पौऱाशी जोडणे हिंदुस्थानचे हिताचे नाही. म्हणून तसें न करितां इंग्लंडमधील कागदी पौऱप्रमाणे रुपया मोकळा सोडावा (Rupee to find its own level) त्यांत हिंदुस्थानचे हित आहे. अशी हिंदी जनतेने केलेली मागणी धुडकावण्यांत आली, व रुपया स्टर्लिंगशी जोडण्यांत आला.

“ १९३१ सप्टेंबर नंतरचे बाजारभाव व परराष्ट्रीय व्यापार ”

लाहोर येथील सनातन घर्मकॉलेजचे अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर श्रीयुत व्रजनारायण यांच्या मर्ते “ जुलै १९१४ चे बाजारभाव (Index number) १०० घरल्यास १९३० मध्ये ११६ होते. परंतु ऑगस्ट १९३१ मध्ये ते ९२ पर्यंत घसरले. १९३१ सप्टेंबरमध्ये रुपयाचा सुर्वाशी असलेला संबंध सोडून तो स्टर्लिंगशी जोडण्यांत आल्यावर फेडुवारीपर्यंत ते ९७ पर्यंत चढले. परंतु तेव्हांपासून ते घसरू लागून १९३३ मार्चमध्ये ८३

पर्यंत घसरले म्हणजे ऑगस्ट १९३१ मध्ये होते त्यापेक्षांहि १० नी खाली घसरले व डिसेंबर १९३३ मध्ये ८९ पर्यंत आले.

“ गेल्या ५-६ वर्षांतील आयात-निर्यात व्यापाराचे आंकडे तपासले असतां असें दिसून येते की, रुपयाचा संबंध स्टर्लिंगशी जोडल्यापासून हिंदुस्थानला भरीव असा काहीच फायदा झालेला दिसत नाही. उलट निर्यात व्यापारांत एकसारखी घट व आयात मालांत एकसारखी वाढ यासुळे तर परिस्थिति अधिकाधिक विकट होत चालली आहे. आपल्याला ‘होम चार्जेस’ करितां प्रतिवर्षी ४० कोटी रुपयांचे वर रक्कम इंग्लंडला पाठवावी लागते; तर १९३२-३३ सालांत व्यापाराचा हिंदुस्थानास अनुकूल असा आढावा (Favourable balance of trade) फक्त ३^१ कोटी रुपयांचे आसपास ! बाकीचे देण्याकरितां आपणास परदेशी सोनें पाठवावै लागत आहे.”

“ सुवर्णाची निर्गत ”

सन १९२८-२९, १९२९-३० व १९३०-३१ या सालांत सोन्याची आयात हिंदुस्थानांत अनुक्रमे २१ कोटी १२ लक्ष, १४ को. १२ ल. व १२ को. ७५ लक्ष रुपयांची झाली. सुवर्णाची निर्गतीस सुरुवात रुपयाचा संबंध १९३१ सप्टेंबरमध्ये स्टर्लिंगशी जोडण्यांत आला तेव्हांपासून झाली. ऑक्टोबर १९३१ ते मार्च १९३२ पर्यंतचे सहामाहीत ५७ कोटी ५७ लक्ष रुपयांचे सोनें परदेशी गेले, तर १९३२-३३ सालांत ६५ कोटी ५२ लक्ष रुपयांचे गेले म्हणजे १८ महिन्यांत सोन्याची निर्गत १२३ कोटी ९ लक्ष रुपयांची झाली व ५-२-१९३८ अखेर पर्यंत सोन्याची एकूण निर्गत ३१० कोटी रुपयांचे वर झालेली आहे.

“ सोनें परदेशी कां गेले ? ”

थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे हिंदुस्थानांतून सोनें गेले, तें धान्य व कच्चा माल यांस मागणी कमी आली व भावहि कमी आले; व परदेशी मालाची आयात वाढली, त्यासुळे इंग्लंडमधील आपले कर्ज वारण्याकरितां (Home-

charges) बरेच सोनें इंग्लंडमध्ये गेले व कांहीं सोन्याचा उपयोग इंग्लंड-मधील स्टॅलिंग रोख्यांत गुंतविण्यांत झाला.

“ सुवर्ण निर्गतीविषयीं सरकारी दृष्टिकोन ”

१९३२ मार्चमध्यें, नामदार व्हाइसराय साहेबांनी एका भाषणात असें सांगितले कीं, ही जी सोन्याची निर्गत होत आहे, ती खात्रीने हिंदुस्थानास फायद्याची आहे. १९३३-३४ सालच्या वजेटावर लेजिस्लेटिव्ह असेंबलीमध्ये भाषण करितांना त्या वेळच्या फिनान्स मंबरर्नी (फडणीस) सांगितले कीं, “अहो सोन्याचे निर्गतीबद्दल येवढी ओरड कां करतां, त्यांत देशाचें काय तुकसान आहे ? सोन्याच्या ऐवजीं तुम्हास रूपये मिळतातच कीं नाहीं ? इतके दिवस तुमचेजवळ जेथें सोने होतें त्या ठिकाणीं आतां तुमच्याजवळ रूपये व नोटा आल्या त्यांत तुमचें काय चिघडले ? ” अशा रीतीने हिंदुस्थान सरकारचा सुवर्णाचे निर्गतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, तर हिंदी जनतेचा दृष्टिकोन खालीलप्रमाणे आहे:—

“ हिंदी लोकमताचा दृष्टिकोन ”

होम चार्जेसकरितां द्यावे लागणारी रक्कम व आयात मालाची किंमत निर्गत मालाचे किंमर्तीत न भागल्यामुळे तें देणे, सोने पाठवून फेडणे भाग पडले. म्हणजे आपल्या कमाईवर आपली उपजीविका न होता मुद्दलांतून उप्रजीविका करण्याचा एखाद्या कुटुंबावर प्रसंग आल्यास कांहीं कालांने मुद्दल संपत्त्यामुळे जगण्याकरितां भीक मागणे अगर मरणे येवढे दोन मार्ग त्या कुटुंबास शिळ्डक राहतात, त्याप्रमाणेच आपल्या देशांतील मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या सोन्याच्या निर्गतीमुळे आपल्यावर प्रसंग ओढवेल असे विचारी जनतेस वाटत असल्यामुळे त्यांस ही परिस्थिति फार भीषणावह वाटली. म्हणून सरकारनी ही परिस्थिति चालू न ठेवितां इतर देशाप्रमाणे येथेहि सोन्याचे निर्गतीवर निर्बंध ठेवावा व सरकारने हें सोने खरेदी करून सुवर्णसंचय वाढवून ठेवावा, असा हिंदी जनतेचा आग्रह

होता; परंतु त्याचा सरकारचे घोरणावर कांहीच परिणाम न होता तें जसेच्या तसेच अजून कायम आहे.

रुपयाचा १८ पेन्स (स्टर्लिंग) हा दर १९३४ सालीं पास झालेल्या रिक्षवृह बँकेच्या विलांत हिंदी जनतेच्या मताविरुद्ध कायम करण्यांत आला म्हणजे हिल्टन यंग कमिशनर्ने निषिद्ध मानलेली व्यवस्था प्रचारांत आली. रुपयाची सोन्यांतील किंमत पौडाच्या संगतींत हेलखावे खात असलेली रिक्षवृह बँकेच्या स्थापनेच्या कायद्यांत कांहीं काल तरी टिकविष्याकरितां नमूद करण्यांत आली. रिक्षवृह बँकेच्या कायद्याच्या उपोद्धारांत, रुपयाची किंमत सोन्याच्या स्वरूपांत स्पष्टपणे दाखविली जावी अशी सूचना सरकारास करण्यांत आली असतां ती अग्राह्य ठरविष्यांत आली.

रिक्षवृह बँकेचा कायदा होत असतां, रुपयाचे परिमाण १६ पेन्स असावें कां १८ पेन्स असावें आणि तें कायद्यांत नमूद करावें की नाहीं, हा वादग्रस्त प्रश्न उपस्थित झाला. रुपयाचे मूळ १६ पेन्स असावें आणि तें व्यवहारांत यावें म्हणून कायद्यांत नमूद करावें असें हिंदुस्थानांत बहुमत होते, तरी १८ पेन्स व तेंही कागदी हेच प्रमाण बरींच रणे माजून शेवटी नमूद करण्यांत आलें हें आपण वर पाहिलेंच आहे.

एक गैरसमजः—रुपयाचा भाव १६ पेन्सांचे ऐवजीं १८ पेन्सांचा असणे हे आपल्या देशाच्या हिताचे नाहीं, असें आपण अर्थशास्त्रज्ञांच्या व्याख्यानांतून एकतों व वर्तमान पत्रांतील लेखांवरून वाचतों, तेहां तें विधान आपणास विचित्र असें वाढू लागते. कारण तें विधान आपणास आपल्या नेहमीच्या व्यवहारांतील अनुभवाविरुद्ध भासते.

एक रुपयास १६ शेर ज्वारी मिळण्याच्या ऐवजीं आपणास बाजारांत १८ शेर ज्वारी मिळाली तर त्यांत आपले नुकसान होते असें वाटणार नाहीं. त्यावेळी रुपयास १८ शेर ज्वारीचे ऐवजीं मला १६ शेर ज्वारी दे, असें जर एखादा मनुष्य एखादे दुकानदारास म्हणेल तर आपण त्याची अर्थशास्त्रज्ञांत गणना न करितां त्यास आपण वेड्यांत काढू. असें जर आहे तर रुपयास १६ पेन्स जेथे मिळत होते तेथे जर आतां १८ पेन्स मिळू लागले तर आम्हास

१८ पेन्स नकोत, रुपयास १६ च पेन्स पाहिजेत असा हट कां ! आणि त्याबदल देशाचे एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत एवढी ओरड कां ?

“ गैर समाजाचे निरसन ”

हे कोडे अर्थशास्त्रांतील खालील सिद्धांत आपले लक्षांत येतांच उलगडते. रुपया हे चलन आहे, म्हणजे वस्तू विकत घेणेचे साधन आहे आणि चलनाची म्हणजे साधनाची किंमत वाढली म्हणजे त्याचे वस्तू विकत घेण्याचे सामर्थ्य वाढते, म्हणजेच पदार्थाचे बाजारभाव उतरतात; याचाच अर्थ स्वस्ताई होते, व चलनाची म्हणजे पदार्थ विकत घेणेच्या साधनाची किंमत उतरली म्हणजे त्याचे पदार्थ विकत घेण्याचे सामर्थ्य कमी होते; म्हणजे वस्तूचे बाजारभाव चढतात याचाच अर्थ महागाई होते.

तसेच वरील कारणामुळेच चढती हुंडणावळ देशाच्या निर्गत मालास अटकविणारी असून आयात मालास उत्तेजक असते; याचे उलट उत्तरती हुंडणावळ देशाचे निर्गत मालास उत्तेजक व आयात मालास अटकविणारी असते.

हिंदुस्थान देश शेती प्रधान असल्यामुळे प्रतिवर्षीं या देशांतून धान्य व कन्चामाल परदेशी जातो, त्यामुळे १६ पेन्साचा रुपयाचा भाव असता परदेशी खपलेल्या आपल्या मालाबदल १ पौँडास १५ रुपये मिळत तेथे १८ पेन्साचा भाव झाल्यानें आपले पदरांत (१३ रु. ५ आ. ४ पै पडतात परंतु हिंशेबाचे सोईकरिता १३ रु. ८ आ. धरले आहेत) १३८८ रुपयेचे फक्त मिळतात आणि म्हणून आपले नियांत मालाबदल आपणास कमी रक्कम येते व अशा रितीने आपले नुकसान होते. तसेच परदेशाचे आयात मालाबदल १६ पेन्सांचा दर असतां एक पौँडाचे मालास आपणास १५ रुपये पडत होते, तेथे आतां १३८८ रुपयेचे पडू लागल्यामुळे परदेशी माल येथे स्वस्त येऊन पडून येथील कारखान्यांत तयार झालेल्या मालाचे स्थानिक खपांत जरूर तेवढा नफा न सुटल्यामुळे येथील कारखाने डबवाईस येतात, व अशा रीतिनिंही देशाचे नुकसान होते.

यावरुन रुपयाचा दर १६ पेस्साचे ऐवजी १८ पेस्सांचा असणे आपल्या
देशाच्या हिताचें नाही, या विधानाची सत्यता पटेल.

याचे अधिक स्पष्टीकरण आपण हुंडणावळीचे दराविषयांचे वादाचे
रहस्याचा विचार करतांना करूं.

प्रकरण तिसरे

“ कौन्सिल विलें, व रिव्हर्स कौन्सिल विलें ”

आपली हळीची चलनपद्धती, म्हणजे ना घड रैव्य चलनपद्धति ना सुर्वण चलनपद्धति, तर जीस सुर्वण विनिमय मापन—पद्धति म्हणतात, ती आहे. रुपये हें उपनाणे (Token coin) असून त्याचा सोन्याशीं ठरीव संबंध कायम राखणे हा या चलन पद्धतीचा आत्मा आहे. हें कार्य कसें घडवून आणले जाते हें समजणे आवश्यक आहे. याकरितां हिंदी चलन पद्धतीला वैशिष्ट्य म्हणून गाजलेला प्रकार म्हणजे कौन्सिल विलें व रिव्हर्स कौन्सिल विलें, याविष्यां आतां आपण थोडक्यांत विचार करू.

इंग्लंडमध्ये सेक्रेटरी ऑफ स्टेट (भारतमंत्रो) म्हणून जो अधिकारी असतो त्यास सल्लागार मंडळ दिलेले आहे. या मंडळास इंग्रजीत “कौन्सिल” असें म्हणतात. या कौन्सिलने काढलेली जीं विले त्यांस कौन्सिल विलें म्हणतात. विल म्हणजे हुंडी. यास आपण संरक्कारी हुंडी असें म्हण.

हुंडी म्हणजे तिसऱ्या माणसास अमुक रुपये देण्याबदल एका माणसांने दुसऱ्या इसमास लिहिलेले पत्र; अर्थात् हुंडी म्हटली म्हणजे तेथें तीन माणसांचा संबंध येतो. पत्र देणारा, ज्यान्या नांवाने, पत्र दिलें असेल तो, व ज्याला पैसे द्यावयाचे असतील तो. वरील प्रकारांत (कौन्सिल विलांत) स्टेट सेक्रेटरी हा हिंदुस्थान सरकारवर हुंड्या काढतो; म्हणजे स्टेट सेक्रेटरी हिंदुस्थान सरकारास असें लिहितो की, तुम्ही अमुक इसमास अमुक रुपये द्या. तेहां स्टेट सेक्रेटरी व हिंदुस्थान सरकार या दोन व्यक्ति सरकारी

हुंड्यांच्या संवंधानें कायम असतात. तिसरी व्यक्ति म्हणजे व्यापारी वर्ग होय.

स्टेट सेक्रेटरी हुंड्या कां काढतो ?—त्याला पैसे पाहिजे असतात म्हणून. हे पैसे त्याला कां लागतात ? होमचार्जेसकरितां, म्हणजे स्टेट सेक्रेटरीचे कचेरीचा खर्च, हिंदुस्थानकरितां इंग्लंडमध्ये उभारलेल्या कर्जावरील व्याज देणे, सिन्हल सर्वेस्टस्‌ची (सनदी नोकर) पेन्शनें वगैरे कारणाकरितां त्यास दोन ते तीन कोटी पौऱाचे आसपास वार्षिक खर्च करावा लागतो. याकरितां त्यास पशाची जरूर असते. आतां हिंदुस्थान सरकारावरच या हुंड्या कां काढावयाच्या ? तर हा पगार देण्याची जबाबदारी: हिंदुस्थान सरकारावर आहे म्हणून.

आतां या हुंड्या विकत घेणारे व्यापारी कोण ? हिंदुस्थानांतून जो माल इंग्लंडला जातो त्याचे पैसे तो मागविणाऱ्यांना इकडे पाठवावयाचे असतात. हे लोक हीं कौन्सिल बिले म्हणजेच सरकारी हुंड्या विकत घेतात. कारण रोख पैसे पाठविण्यापेक्षां हुंड्या घेऊन पाठविणे त्यांस सोयीचे पडते. वरील हुंड्या विकत घेऊन त्या हे विलायतचे व्यापारी ज्यांच्याकडून माल मागविला असेल त्यांच्याकडे हिंदुस्थानांत पाठवितात. मग हिंदुस्थानांतील व्यापारी त्या हुंड्या हिंदुस्थानसरकारवर लाणू करतात. हुंडी पाहतांच येथील सरकार हुंडीचे पैसे येथील व्यापाऱ्यांस देते. हे पैसे विलायतेत हिंदुस्थान सरकारकरितां खर्च केले जातात, म्हणून ते हिंदुस्थानचे तिजोरीतून दिले जातात. हिंदुस्थान सरकारचे तिजोरींत पैसे कोठून येतात ? अर्थात हे पैसे येथील लोकांकडून करांच्या रूपानें सरकारी तिजोरींत आलेले असतात. यावरून आपल्या ध्यानांत एक गोष्ट आली असेल की, कौन्सिल बिस्तचा प्रकार हिंदुस्थानच्या विशिष्ट राजकीय परिस्थितीमुळे उत्पन्न झाला आहे, दुसऱ्या कोणत्याही देशांत अशी स्थिती नाही. वसाहती व इंग्लंड यांच्यामधील जुजबी व्यवहार पेढ्यांच्या मार्फत होत असतो. म्हणजे एखाद्या वसाहतीला ब्रिटिश सरकारास पैसे पाठवावयाचे असले तर वसाहत सरकार तेथील बँकेचीं बिले विकत घेऊन ती इंग्लिश सरकारकडे पाठविते. हुंड्या विकण्याचे व विकत घेण्याचे काम पेढ्या करितात आणि पेढ्यांकडून व्यापारी व्यक्तिशः त्या विकत घेतात.

हिंदुस्थान सरकारास विलायतेस दरसाल दोन ते तीन कोटी पाँडाचे आसपास होमचार्जेसबद्दलची रक्कम पाठवावी लागते हैं वर सांगितलेंच आहे. तेव्हां सरकारी हुंड्या तेवढ्याच किंमतीपर्यंतच्या निघत असतील असा तर्क करणे साहजिक आहे; व सन १८९३ पर्यंत अशीच वस्तुस्थिती होती. १८९३ सार्लो सरकारी टांकसार्वीतून चांदी देऊन रुपये पाढून घेण्याचा लोकांचा हक्क बंद करण्यांत आला, तेव्हांपासून सरकारी हुंड्यामुळे व्यापारांत चलविचल होऊं लागली आणि भारतमंत्र्यांचे ऑफीस म्हणजे एक व्यापारी पेढी बनली. तथापि १९०२-३ सालापर्यंत होमचार्जेसकरितां लागणारा सरकारी खर्च व हुंड्या ह्यांत फारशी तफावत नव्हती. सन १९१४-१५ सार्लो लढाई असल्यामुळे हुंड्यांची संख्या कमी होती कारण हिंदुस्थान सरकारासच विलायत सरकाराकरितां पुष्कळ खर्च कराव लागला; परंतु बाकीच्या सार्लो खर्चापेक्षां भारतमंत्र्यानें हुंड्या पुष्कळच जास्त काढल्या, त्या कां व कशा ।

प्रथमतः हुंड्या घेण्यास लोक तयार असत म्हणून सरकारी हुंड्या बाजारांत खपत, हैं लक्षांत ठेविले पाहिजे. हुंड्या कां खपत? तर विलायतच्या लोकांना या देशांत पैसे पाठवावयाचे असत म्हणून; पैसे कां पाठवावयाचे असत? तर इकडून नेलेल्या मालाची किंमत चावयाची असे म्हणून. म्हणजे हिंदुस्थानांतून जो माल जात असे तो आयात मालापेक्षां नेहमी अधिक असे. आमच्याकरितां विलायतेत होणारा खर्च वजा जाऊनही आमचं येणे बाकी राहातेच. यावरून हैं उघड आहे कीं सरकारी हुंड्या जर होम चार्जेसच्या खर्चापेक्षां भारतमंत्र्यानें अधिक काढल्या नसत्या तर विलायती व्यापार्यांना हिंदुस्थानांत रोकड पाठवावी लागली असती. सरकारी हुंड्या जास्त निघत तरी सुद्धां कांहीं रोकड या देशांत यावी लागेलच. पण या हुंड्यांच्या योगाने काय परिणाम होत असे तें आपल्या लक्षांत आलेच असेल. हुंड्या विकल्यामुळे ह्या देशांत जें सोनें यावयाचें त्या ऐवजीं रुपयेच मिळत. कारण हुंड्यांच्या विक्रीने सोने भारतमंत्र्यांजवळ राही, व येथे व्यापार्यांस हिंदुस्थान सरकारकडून हुंडणावळीचा भाव असेल त्याप्रमाणे रुपये मिळत. खर्चापेक्षां जास्त हुंड्या काढण्यांत व्यापार्यांची

सोय असेच; पण त्यांत सरकारचेही विशिष्ट हेतु साध्य करावयाचे असत. हे हेतु कोणते तें आतां आपण पाहूं.

१८६१ सालापासून १८९३ सालापर्यंत सोन्याची सर्व जगांतील निपज जवळजवळ सारखीच असून चांदीची निपज मात्र चौपट झाली. चांदीचा भाव खालावल्यामुळे हिंदुस्थान सरकारची फारच तारांबळ उडाली हें आपण मागें पाहिलेच आहे. येथील सरकारास प्रतिवर्षी इंग्लंडमध्यें सुमारे दोन ते तीन कोटि पैंड खर्च करावा लागे. तो तेथें सोन्याचें नाणे सुरुं तर येथें रुप्याचें नाणे सुरुं. तेहां वरील दोन कोटि पैंडाबदल किती रुपये द्यावयाचे हा प्रश्न? म्हणजे १ रुपया दिला तर आपणांस इंग्लंडमध्यें किती पेन्साचे देणे वारतां येईल हें पाहून तितके रुपये द्यावे लागतील; अर्थात् इंग्लंडच्या बाजारांत सोन्याचा जो भाव असेल त्या मानानें रुपये द्यावै लागतील. आतां सोनें महाग झालें, अगर चांदी स्वस्त झाली, तर आपणास अधिक रुपये द्यावे लागतील हें उघड आहे. चांदी पुष्कळ झाल्यामुळे तिचा भाव ठतरला हें वर सांगितलेच आहे. १८७२ सालीं एक रुपयास २४ पेन्स विकत घेण्याकरितां एक रुपयाचें ऐवजीं १८९३ सालीं जवळजवळ पावणेदोन रुपये देण्याचा प्रसंग आला. ठोकळ मानानें, रुपयाचा भाव एक पेन्सानें जरी कमी झाला तरी दहा लाख पैंडाचा बोजा हिंदुस्थानवर चढतो, यामुळे अंदाजापेक्षां फारच जास्त रुपये पाठविण्याचा प्रसंग आला तेहां यांस काय उपाय योजावे इकडे सरकारचें लक्ष लागले. स्वस्त झालेले कपय महाग करावयाचे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पण हे कोणत्या उपायानें करावयाचे हा मुख्य प्रश्न. तसेच या देशांत रुप्याचें नाणे असल्याकारणानें हा प्रसंग उद्घवतो, करीतां या आपत्तीचे बीज जी ही चलनिभन्नता तेच समूळ नाहींसे करणे हा दुसरा उपाय. या शिवाय तिसरा उपाय म्हणजे हिंदुस्थानसरकारनें इंग्लंडमधील आपला खर्च कमी करणे. इंग्लंडमध्यें कर्ज न काढतां द्याच देशांत कर्ज काढले म्हणजे दोन तीन कोटींची बचत होईल. (३१ मार्च १९३३ रोजी हिंदुस्थान सरकारनें इंग्लंडमध्यें उभारलेल्या एकूण कर्जाचा आंकडा सुमारे ३८ कोटि पैंड आहे. रुपयास १८ पेन्स या दराने रुपवात या कर्जाचा आंकडा सुमारे ५०५ कोटि ३६ लक्ष रुपयाचा होतो;

व हिंदुस्थानांतील एकूण कर्जाचा आंकडा ७०५ कोटि ५० लक्ष आहे. म्हणजे हिंदुस्थानसरकारास एकूण कर्ज १२१० कोटि ८६ लाख रुपयांचे आहे.)

तीच गोष्ट इंडिया ऑफिसच्या (स्टेट सेक्रेटरीचे) खर्चाची. त्यांतील हिंदुस्थान सरकारचे नोकरास रुपयांतच पगार देण्यास हरकत कां असावी ? या देशाचें चलन चांदीचें असल्यामुळे सर्व काम-गारांचा पगार या चलनांतच कायम करणे अन्यायाचें नाही. आतां १९२०—२१ सालापासून तर इंडिया ऑफिसच्या खर्चापैकीं दरसाल १३६५०० पैंड खर्च आपण सोसण्याचें विलायत सरकारने ठरविले आहे, त्याचप्रमाणे सरकारी खात्यांना लागणारा माल पुष्कळसा येथेच खरेदी केला तर तीहि कटकट मिटण्यासारखी, होती. तात्पर्य इंग्लंडमध्ये होणारा खर्च बंद करणे, निदान त्या दिशेने प्रयत्न करणे अशक्य कोर्टींतील नव्हते. परंतु हर्षेल कमिटीने लोकांकरितां टांकसाळ बंद केली व रुपयाचा भाव १६ पेस ठरविला. त्यावेळी रुपयांतील चांदीची किंमत सुमारे १४। पेसाचे आसपास होती. या हर्षेल कमिटीच्या शिफारशीनुसार तिसरा फरक म्हणजे सोने कायदेशीर फेडीचे चलन झाले, मात्र सोन्याचे नाणे या देशांत पाडण्याचा विचार झाला नव्हता.

१८९९ सालीं फौलर कमिटीने खालील शिफारशी केल्या. (१) हिंदुस्थानांत सोन्याचे नाणे सुरु करावे (२) हिंदुस्थानांत सोन्याचे नाणे पाढून घावे (३) रुपया उपनाणे (Token coin) करूनही अमर्यादित (Any amount) रकमेपर्यंत ते कायदेशीर फेडीचे चलन म्हणून कायम ठेवावे (४) रुपये पाढून जो फायदा होईल त्याचे सोने घेऊन पुढे सोन्याचे नाणे पाडण्याकरितां वेगळे ठेवावे. ह्यापैकीं सोन्याचे नाणे चालूं करण्याचे कांहीं वर्षे घाटत होते. पण अखेरीस तो विचार त्रिटिश ट्रेजरीने फार विघ्ने आणल्यामुळे कायमचा सोढून देण्यांत आला व बाकीच्या सूचना सरकारने अमलांत आणहया.

सोन्याचे मुख्य नाणे सुरुं करणे यावरच बाकीच्या सूचना अवलंबून होत्या. सोन्याचे नाणे पाडण्याची शिफारस कमिटीने केली नस्ती तर

सोन्याचा संचय करण्यास सांगण्याचेही प्रयोजन नव्हते. तसेच देशांत मुख्य नाणे सोन्याचे असावे असल्या शिफारशमुळेच रुपया हा उपनाणे करण्याचे कमिटीने सुचविले. पण मुख्य सूचना सोडून तिळा पोषक ज्या दुसऱ्या सूचना तेवढ्याच उचलव्यानें हिंदुस्थानव्या चलन पद्धतीत अधिकच घोटाळा माजला.

ह्यापुढे आपल्या चलनपद्धतीला निराळेच स्वरूप येऊ लागले. ह्या देशांत, सोन्याचे नाणे नाही व सोनेही नाही. मुख्य नाणे रुपया हें तर उपनाणे (Token coin) होऊन बसले व रुपयांतील चांदीतील बाजारी किंमत दहा अकरा आणे तर रुपयाचा कायदेशीर दर १६ आणे अशी स्थिती झाली. १९२७ पर्यंत या देशांत “गोल्ड एक्सचेंज स्टॅन्डर्ड” होते; “गोल्ड स्टॅन्डर्ड” नव्हते. रुपया हें उपनाणे (Token coin) झाल्यामुळे तो मोलाचे परिमाण (Standard of value) नाही. एक रुपया दिला असतां जितके सोने मिळेल तेच १९२१ पर्यंत परिमाण समजण्यांत येत होते व ह्याचेच नांव “गोल्ड एक्सचेंज स्टॅन्डर्ड” ह्या योजनेच्या मुळाशी कल्पना अशी होती की देशांतील व्यवहाराकरितां रुप्याचे व कागदी नाणे बस्स आहे. सोन्याच्या नाण्याचे कांहीं कारण नाही. परदेशीय व्यवहाराकरितां फक्त सोने असले म्हणजे पुरे. देशांतील लोकांना रुपये देऊन सोने हक्काने मागता येऊ नये. पण ठरीव दराने व्यापार्यांच्या सोयीसाठी आयात मालाची किंमत देण्याकरितां सोने परदेशी पाठवितां येईल अशी सरकारने तजवीज करावी. यासाठी हा सुवर्णनिधी इंग्लंडमध्ये असावा, कारण इंग्लंडचे बाजारांतच हिंदुस्थानास पैसे द्यावयाचे असतात. सोन्याचे नाणे ह्या देशांत पाडतां यावे म्हणून रुपये पाढून झाले. नफ्यांतून सुवर्णनिधी करावयाचा हा फौलर कमिटीचा उद्देश एका बाजूस ठेवून त्याचा उपयोग परदेशीय कर्ज सोन्यांतच फेडतां यावे व हुंडणावळीचा सरकारी दर कायम राखणे, या उद्देशाकडे सदर निधीचा उपयोग करण्याचे निश्चित झाले.

सुवर्णनिधीला १९०१ साली सुरवात झाली. हिंदुस्थान सरकारने रुपये पुष्कळ पाढले. त्यामुळे नफाही पुष्कळ झाला. सन १९०० सालापूर्वी इंग्लंडमध्ये हिंदुस्थानचे सोने मुळांच नव्हते; व १८९० सालाच्या अगोदर

या देशांतही तीच स्थिती होती. पण रुपये उपनाणे ठरले. सरकार वाटेल तेव्हां रुपये पाडणार, कौन्सिल बिले जास्त विकल्ही गेली व सरकारी खजिन्यांत तितके रुपये नसले म्हणजे अधिक रुपये पाडणे अवश्य होते. चांदी जितकी स्वस्त तितका हा नफा अधिक. रुपये वितळविष्ण्यांत आतां लोकांचा फायदा नसल्यामुळे नवीन पाडलेला प्रत्येक रुपया चलनांत भर घालतो. नाणे फाजील झाले म्हणजे पदार्थ महाग होतात. आतां सरकारने रुपये कितीही पाडले तरी लोकांस गरज नसल्यामुळे घेतो कोण व कसे घेणार अशी शंका येईल. त्यासाठी ही गोष्ट लक्षांत ठेवणे जरूर आहे कीं सरकार रुपये पाडते त्यास तीन कारणे असतात. सरकारास स्वतः खर्च करावयाचा असले तेव्हां लोकांनी सरकारास सोने किंवा सॉब्हरीन नेऊन दिले व त्या ऐवजीं भागे सांगितलेल्या भावाने रुपये मागितले असतां किंवा सरकारी हुंड्या वटविष्ण्याकरितां भारतमंत्री कौन्सिल बिले लागतील तेवढीं विकून त्याचे आलेले सॉब्हरीन आपलेजवळ ठेवीत असे. अीण हिंदुस्थान सरकारास त्या हुंड्यांचे रुपये देण्यास लावित असे. येथून पुढे इंग्लंडमध्ये हिंदुस्थानचे सोने राहूं लागले.

कागदी चलन निधी

सन १८६१ च्या कायद्याने कागदी चलन काढण्याचा अधिकार हिंदूस्थान सरकारने आपलेकडे घेतला. १८९८ चा कायदा होईपर्यंत हा निधी रुपयांतच होता. या कायद्याने या निधींत सोन्याचे नाणे ठेवण्याचे ठरले, या नंतर हिंदुस्थानांत सोने जमा होऊं लागले, तोंच १९०० च्या कायद्याने ते सोने विलायतेत ठेवण्यास सवड मिळाली. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, ९-१० कोटिपर्यंत सोने विलायतेत राहूं लागले. हे सोने हंगंडमध्ये कां? असा प्रश्न उद्घवतो. याचे कारण असे सांगण्यांत येते कीं, सोन्याची जरूरी येथेल्यापेक्षां तेथेच अधिक. तेथें सोने ठेवल्याने रुपये पाडण्यासाठी त्या देशांत चांदी खरेदी करावी लागते तेव्हां आयत्या-सोने पाठविष्ण्याची दगदग व खर्च वाचेल, त्याचप्रमाणे इंग्लंडमध्ये सोने

असल्यानें रुपया—सानेयाचा दर कायम ठेवण्यास सोनें देण्याची पाळी आत्यास अधिक मदत होईल. यावर उलट म्हणें असें आहे की, कागदी चलनाच्या ऐवजी तितकीच रोकड ठेवण्याचा उद्देश इंग्लंडांत सोनें ठेवल्यानें सफल होत नाही. कागदाला किंमत नाही. त्याचे वाटेल तेव्हां रुपये मिळतील असा भरंवसा असल्यामुळे कागदाच्या चिटोन्यांना एक हजार, दहा हजार रुपये असेच समजून लोक तें वापरतात. पण जेथे कागदी चलन तेथेच हा निधी नाही, तर प्रसंगाला त्या निधीचा कांहीं उपयोग होणार नाही. तसेच चांदी विकत घेण्याकरितां सोनें ठेवणे तें नियमित प्रमाणांत ठेवतां येण्यासारखे आहे. परंतु चांदी लंडनचेच बाजारांत कां घ्यावी? येथील बाजारांतच चांदी घेणेचे ठरविल्यास चांदीचे घ्यापारी लंडनचे ऐंजिंजी येथील बाजारांतच चांदी खास आणु लागतील. त्याचप्रमाणे निर्गतीहून आयात माल फारच अधिक—असा प्रसंग फारच क्वचित येतो. कागदीचलन, निधीपैकीं विलायतेतील सोनें बँक ऑफ इंग्लंडमध्ये ठेविले जातें. या नंतर नियमित रकमेपर्यंत रोकडी ऐवजीं रोखे ठेवण्यास सवलत कायद्यानें दिली असल्यामुळे त्याचाही फायदा इंग्लंडलाच मिळतो.

सन १९१२ पासून चार कोटि रुपये विलायतेत कर्जात अडकविले होते. या देशांत मिळतें तितके व्याज इंग्लंडमध्ये मिळत नाही; येथे $\frac{5}{2}$ टक्के पर्यंत मिळूळ शकते! पण विलायतेत $\frac{2}{2}$ टक्के व्याजाचे कर्जरोखे घेणे प्राप्त होते. म्हणजे चार कोटि रुपये विलायती व्यापाऱ्यांना हलक्या व्याजानेवापरण्यास सांपडतात.

सुवर्णविनिमय परिमाणनिधि

(Gold Standard Riserve)

आतां आपण सुवर्णविनिमय परिमाणनिधीचा विचार करू. हा निधी प्रथम सोन्याचे नाणे हिंदुस्थानांत सुरुं करण्याच्या उद्देशानें स्थापित ज्ञाला व रूपये पाढून जो नफा होईल त्या नफ्यांतून हा सुवर्णनिधि निर्माण करणेचे ठरले. या निधीस जरी “गोल्ड स्टॅडर्ड रिक्विर्ह” म्हणतात, तरी यांत कांहां रूपयेहि ठेवलेले असत. तेव्हां सुवर्णनिधी हैं नांव अगदीं सार्थ होते

असें म्हणतां येत नाहीं. हा निधी १९०० सालापासून सुरुं ज्ञाला आहे. अंग्रेज्यांनी व्यापारात आपण मार्गे पाहिलेंच आहे. तो हळीं सुमारे ४ कोटी पैंडाचें आसपास असून इंग्लंडमध्ये ठेविलेला आहे. ह्या सुवर्णनिधींत सोन्याचा पत्ता नव्हे. सर्वच कागद, तेव्हां याला सुवर्णनिधीं म्हणण्यापेक्षां कागदनिधीं म्हणणें अधिक संयुक्तिक होतें. १९३५ सालापासून परिस्थिती बदलली आहे. जमलेले जवळ जवळ सर्व सोनें कर्जरोख्यांत गुंतविलेले होतें, म्हणजे या सोन्याचा फायदा विलायतच्या लोकांना मिळाला हें तर उघड दिसतेंच. पण सोनें जमवून ठेवण्याचा उद्देश काय! तर प्रसंगी, निर्गतपेक्षां आयात जास्त होऊन व्यापाराचा आढावा (balance of trade) हिंदुस्थानच्या विरुद्ध जाईल तेव्हां इकडून परदेशी सोनें पाठवावें लागेल त्यावेळी हा निधी उपयोगी पडावा. पण हातचे सोनें गमवून व त्याचे कागद करून ठेविल्याने वरील हेतु सफल होण्याजोगा नाहीं. रोखे विकल्याशिवाय सोनें जरूर तेव्हां कसें मिळार? आणि शिवाय अडचणीचे प्रसंगी रोख्यांचाहि भाव उतरतो आणि धाईधाईने येईल त्या भावानें ते आयत्या वेळी विकावे लागतात. आणि त्यामुळे पुष्कळ नुकसान सोसावें लागतें. प्रत्यक्ष सोनें ठेवणेपेक्षां कर्जरोख्यांत वै गुंतविले म्हणजे त्यावर व्याज सुटते ही सबूत निश्चयोगी आहे. कारण व्याजाकरितां कांहीं सोनें जमविलेले नाहीं. शिवाय सुवर्णनिधीं म्हणजे कागदनिधीं नव्हे. प्रत्यक्ष सोनें जवळ असेल तेव्हांच हुंडणावळीचा भाव कायम राखण्यास त्याचा उपयोग होईल. सोनें इंग्लंडमध्ये ठेविल्याने व तेही रोख्यांत अडकविल्यामुळे कशी आपत्ति ओढवते ही गोष्ट १९०७ च्या प्रसंगावरून ध्यानांत येईल. म्हणून त्या प्रसंगाची हकीकत थोडक्यांत पहाणे इष्ट आहे.

१९०७ चा प्रसंग:—

या सालीं पाऊस न पडल्यामुळे सर्व देशभर दुष्काळ पडला. अर्थात् निर्गत कमी होऊन आयात माल मात्र दरसाळ इतकाच भरला; त्यामुळे विलायती व्यापाऱ्यांकडे हिंदुस्थानांतील व्यापाऱ्यांस पैसे म्हणजे सोनें पाठविणें जरूर पडले, येथील व्यापाऱ्यांजवळ तर सोनें नाहीं, लोक सोनें पुरुन अग्र

खंचित करून ठेवतात. हा आरोप खरा असता. तर व्यापार्यांनी सोने विलायतें बिनबोभाट रवाना केले असते, आणि सरकारही पेचांत पडळे नसते; पण सोने व्यापार्यांच्या हातीला लागणार नाही अशीच चलन पद्धतीची योजना असल्याकारणाने, प्रसंग ओढवला म्हणजे व्यापार्यांना सरकारकडे घांव मारल्याशिवाय गत्यंतर नाही. सरकारने “गोहड एक्सचेंज स्टॅडर्ड रिझर्व्ह” बनवितांना परदेशी पाठविण्याकरितां येथील व्यापार्यांस आम्ही सोने पुरवू असें वचन दिले. किंवडुना हा रिझर्व्ह स्थापण्यात हाच प्रधान हेतु होता; असें असून १९०८ साली व्यापार्यांना सोने वेळेवर मिळाले नाही. १९०७ च्या सप्टेंबरच्या पहिल्या तारखेस एकंदर सोने—रोकड व रोखे मिळून—सरकारजवळ तीन कोटी नऊ लाख पौऱ्ही होते. त्यापैकी एके-चाळीस लक्ष पौऱ्ही या देशांत असून बाकीचे विलायतें होते. पण तेथेही प्रत्यक्ष रोकड एक कोट तीन लक्ष पौऱ्ही काय ती होती. ५२ लक्ष पौऱ्ही थोड्या मुदतीने कर्जाऊ लावले असून एक कोटी ५४ लक्ष पौऱ्हीचे रोखे होते. स्टेट सेक्रेटरीने आपल्या खर्चास लागणारा पैसा उभा करण्याकरितां हुंड्या काढल्या पण हिंदुस्थानांतील निर्गत या वर्षीत फारच कमी असल्यामुळे, विलायती व्यापार्यांस हिंदुस्थानात पैसे पाठविण्याची आवश्यकता नसल्यामुळे, त्या हुंड्या घेणार कोण? नोव्हेंबर १९०७ अखेर म्हणजे १९०७-८ सालापैकी ८ महिन्यांत साप्या वीस लाख पौऱ्हीच्या हुंड्या काय त्या विकल्या गेल्या. यापुढे या साळांत कौन्सिल विलेकाढलीच नाहीत. रुपयास मागणी कमी होऊन पौऱ्हीस मागणी वाढल्यामुळे रुपयाचा भाव उतरला. म्हणजे हुंडणावळीचा जो रुपयास १६ पेंस असा दर उतरला होता तो घसरू लागला. हिंदुस्थानांतील व्यापार्यांना सोने विलायतेस पाठविणेकरतां पाहिजे होते. ते येथे मिळाले असते म्हणजे इतकी घांदल उडाली नसती. पण येथे सोने फक्त ४१ लक्ष पौऱ्ही; तें देऊन टाकण्याचें घैर्य सरकारास होईना. नंतर सरकारने सोने देऊन केले. पण एका व्यक्तीस अगर संस्थेस दहा हजार पौऱ्हीपेक्षां जास्त सोने देण्यास सरकार तयार होईना. ह्याप्रमाण कांही दिवस गेले. इंग्लंडमध्ये भारतमंत्री आपला नेहमीचा खर्च कागदी चलन निर्धारीतील सोन्यांतून भागवू लागला, विसेंबर पर्यंत असेंच चालले

होते. यापुढे हिंदुस्थान सरकारने भारतमंत्र्यावर हुंड्या काढल्या, यासच 'रिव्हर्स कौन्सिल बिले' किंवा परत हुंड्या असें म्हणतात. येथील व्यापाळ्यास इंग्लंडमधील व्यापाळ्यांना तेथून आयात केलेल्या मालाबद्दल पैसे देणे असल्यामुळे, या परत हुंड्या भराभर खपूं लागल्या. १९०८ चे मार्च महिन्यांत विलायतेतील सुवर्ण निर्धोतील हिंदुस्थानसरकारचे सर्व रोकड सोने खलास झाले. यापुढे हिंदुस्थान सरकारच्या भारतमंत्र्यावरील परतीच्या हुंड्यांचे पैसे रोखे विकून भागतमंत्र्यानें दिले. १९०८ च्या ऑगस्टपर्यंत एकदर ८० लक्ष पौँडाचे रोखे विकले गेले. १९०७ च्या सप्टेंबरमध्ये ३ कोटि ९ लक्ष पौँडांचे सोने होते ते १९०८ सप्टेंबरांत एक कोटि ११ लक्ष पौँडांचे सोने राहिले. याशिवाय इंग्लंडांत याच सुमारास जें कर्ज काढिले त्यापैकी ४५ लक्ष पौँडांचा भारतमंत्र्यास हिंदुस्थानसरकारच्या परत हुंड्या वटविष्ण्याच्या कार्मी उपयोग करितां आला. याप्रमाणे आलेला प्रसंग कसातरी निभावला, पण ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे, ६-७ दोन वर्षे सारखा दुष्काळ पडला असतां तर कर्ज काढूनच परत हुंड्या (रिव्हर्स कौन्सिल बिले) वटविष्ण्याचा प्रसंग आला असता.

'महायुद्ध कालीन परिस्थिति'

युद्धामुळे ह्या देशांतून बाहेर माल फार गेला, त्या मानानें आयात मात्र झाली नाहीं. सबव हिंदुस्थान धनकोच्या स्थितीत होते. करितां या देशांत घुष्कळ सोने यावयास पाहिजे होते. पण त्यावेळीं सोन्याचे निर्गतीवर इंग्लंडमध्ये सरकारी निर्बंध असल्यामुळे बरेच सोने भारतमंत्र्याजवळच राहिले. १९१४ ते १९१९ पर्यंतचे पांच सहा वर्षांत सुमारे २६ कोटि पौँड किंमतीचा माल परकयिंना आयात मालापेक्षां हिंदुस्थाननें अधिक दिला. तेव्हां हे १९१५ पासून सरकारी हुंड्या (कौन्सिल बिले) ११ कोटि पौँडांच्या काढल्या, हुंड्यांचा ऐवज येथें रुपयांतच मिळतो. (याशिवाय दोन कोटि साठ लक्ष पौँड किंमतीचे सोने व जवळजवळ एक कोटि पौँड किंमतीच्या

चांदीची खाजगी आयात झाली) यामुळे हिंदुस्थानांत सोने यावें तितके आले नाहीं. चांदी महाग झाली.

१९१५ च्या ऑक्टोबरमध्ये चांदीचा दर औंसास २४ पेन्स भाव होता, तो १० मे १९१९ रोजी ५८ पेन्सांचा झाला. आतां एक औंस चांदीस २४ पेन्स भाव असला म्हणजे एक रुपयांतील (१६५ ग्रेनांची) चांदीची किंमत जवळ जवळ ९ पेन्स असते; आणि ५८ पेन्साप्रमाणे भाव असतां सुमारे २१^३ पेन्स होते. त्यावेळी रुपयाचा हुंडणावळीचा दर १६ पेन्स होता. अर्थात् रुपयांतील चांदीची किंमत २१^३ पेन्स तर रुपयाची किंमत १६ पेन्स अशी स्थिती झाली. रुपये पाडण्यांत सरकारचा आजपर्यंत नफा होत होता, तो न होता उलट तोटा होऊं लागला. एक रुपया पाडण्यास २२ पेन्स खर्च; पण तो पाडून त्याची किंमत १६ पेन्सच बेणार, यामुळे सरकारने हुंडणावळीचा दर म्हणजे रुपयाचा भाव २४ पेन्सपर्यंत वाढविला.

१८९३—९४ सालीं चांदीचा भाव फारच उतरला, म्हणून सरकारास अडचण झाली. पुढे १९१८ सालानंतर चांदीचा भाव कडकल्यामुळे विवंचना उत्पन्न झाली. १९१७ च्या औंगस्टपर्यंत रुपये पाडण्यांत सरकारचे नुकसान नव्हते. पण पुढे चांदीचा भाव भडकल्यामुळे सरकारास नुकसान लागू लागले. इकडे सोने महाग झाले, म्हणून १ रुपयास २ शिलिंग सोने हा दर बॅर्विंग्टन कमिटीने कायम केला. चांदी उतरण्याचा संभव नाही, असे कमिटीला वाटले. सोने घेऊन लोकांना रुपये देण्यांत आपले नुकसान होते असे पाहतांच सरकारी हुंड्याचा हात भारतमंड्याने आंखदून घेतला. पण पुढे कमिटीचे भविष्य लवकरच खोटे ठरले. चांदी झपाव्याने उतरला. रुपयास २ शिलिंग हा दर तर सरकारने जगजाहीर केला व तो कायम ठेवण्याकारितां वाटेल तें करण्यास सरकार तयार झाले. रुपयाचा १५—१६ पेन्सापर्यंत गेलेला दर खेचून २४ पेन्सावर आणण्याची खटपट करण्याचा सरकारचा निश्चय झाला. रुपया स्वस्त झाला व सोने महाग झाले. म्हणून रुपयाचा भाव २४ पेन्सावर राहिना. तेव्हां रुपये महाग करावेत आणि सोने स्वस्त करावे हा मार्ग त्यांनी काढला, रुपये महाग

करावयाचे म्हणजे लोकांजवळचे रुपये कमी करावयाचे. हे रुपये कमी करण्याचा उपाय म्हणजे “रिव्हर्स कौन्सिल बिलें”—परत हुंड्या—काढणे हा होय. अशा हुंड्यामुळे लोक हिंदुस्थान सरकारास रुपये देतात व हुंडी विकत घेतात; आणि ती हुंडी भारतमंत्र्यावर लागू करून त्याच्याकडून १ रुपयास २ शिलिंगप्रमाणे सोनें घेतात, अशा रीतीने देशांतील खेळते रुपये कमी होतात.

ह्याशिवाय आपल्या शिलकेतील सोनेही हिंदुस्थानसरकारने विक्रीस काढले. हेतु हा कों सोने स्वस्त व्हावें व रुपये दुर्मिळ व्हावेत. करन्सी कमटीने “परत हुंड्या” काढण्याचो सूचना केली होती तिचा सरकारने ताबडतोब फायदा करून घेतला.

आतां यामध्ये नुकसान काय झाले तें बघूं १५ रुपयास १ पौँड दराने आजपर्यंत जें सोने सांचविले तें सर्व १० रुपयास १ पौँड या दराने देऊन टाकले. अशा रीतीने दर पौँडाच्या मागे ५ रुपये नुकसान झाले. दर आठवड्यास २० लाख पौँड याप्रमाणे कित्येक महिनेपर्यंत परत हुंड्या विकून सरकारने सर्व सोन्याची विल्हेवाट लावली. वरें यामुळे फायदा तरी कोणाचा झाला? तर विलायती व्यापाऱ्यांचा. कारण हिंदुस्थानांतील व्यापाऱ्यांना पाहिजे होत्या, त्यापेक्षां किंतीतरी अधिक परत हुंड्या सरकारने काढल्या. मग ह्या परत हुंड्या कोण घेणार? व त्यापासून फायदा कोणाचा होणार? तर इंग्लिश व्यापाऱ्यांचा व येथे असणाऱ्या इंग्लिश लोकांचा. बाजारांत १ रुपयास १५ पेन्स मिळतात, पण सरकार २४ पेन्स देते. इंग्लिश लोकांची घरेंदार विलायतेत, तेथें त्यांना सोने पाहिजेच; तेव्हां ही आलेली संधि कोणीही फुकट जाऊ देणार नाही. येथे पसरलेले रुपये सर्व गोळा करून त्यांनी थोडक्या पैशांत सोन्याचा संचय विलायतेत केला. शिवाय बाजारभाव व सरकारी भाव यांत इतकी तफावत पडल्यावर सट्टेबाजी करण्यासही पुष्कळास संधि मिळाली. हलक्या दराने सरकारकडून सोने विकत घेऊन ते बाजारांत अधिक दराने विकण्यास मुळांच हरकत नव्हती, व त्याप्रमाणे लोकांना केलेही. विलायतेतील लोकांस १६ रुपयास १ तोळा सोने मिळाले आणि हिंदुस्थानांत तोळ्यास २२ रुपये देण्यास लोक तयार असून त्यांस तें

मिळेना. असा प्रकार घडला. वरील प्रकारच्या परत हुंडयामुळे ३५ कोटि रुपये हिंदुस्थानचे गेले. या वरील विवेचनावरून संकटाचा उद्भव सरकारी हुंडधांत, आहे असें दिसून येईल.

असें न होण्यास उपायः—स्टेट सेक्रेटरीने आपल्या गरजेपेक्षां जास्त रकमेच्या हुंडया सहसा काढू नयेत. विलायतेत सोनें न ठेवतां सोन्याचा हिंदुस्थानांत येण्याचा मार्ग खुला करावा. हिंदुस्थानांत सोन्याचें नाणें सुरुं करावें. चांदीचा भाव कमजास्त होतो तसा सोन्याचा होत नाही. सोन्यारुप्याचा भाव ठरविण्याचा प्रयत्न करूं नये. विलायतचा खर्च शक्य तितका कमी करावा. १० रुपयास १ सॉब्हरिन हा भाव ३५ कोटि रुपयांचे नुकसान सोसूनही टिकला नाही. ह्यावरून कृत्रिम रीतीने रुपयाचा भाव वाढवून हिंदुस्थानचें हित साधणार नाही, म्हणून तसें करूं नये; असा येथिल तज्ज्ञाचा सरकारास सल्ला असतो. परंतु तिकडे सरकार लक्ष देत नाही; व १९२७ सालीं असाच कृत्रिम रीतीने रुपयांचा भाव: १८ पेंस टिकविण्याचा प्रयत्न करून हिंदुस्थानचे कसें नुकसान झाले, हे हुंडणावळविषयक बादाचे रहस्याचा विचार करतांना आपणास दिसून येईल.

प्रकरण चतुर्थ

कागदी चलननिधि पत्रक (आंकडे लक्ष रुपयांत दिले आहेत.)

महिना	एकूण वेळते		सोने		चांदी		रोखे		हिंदूस्थानी-		निर्धारित लि-
	कागदी	चलन	हिंदूस्थानात	हिंदूस्थानात नाबाहेर	एकूण वेरिज रुपयाचे नाणे	धातू	हिंदू. स. ने	स्टार्लिंग	तील बिल्स	तोन्याचे वेळत्या नो-	
मार्च १९२४	६६२२	२२४४	९९५	३१५९	२०५९	...	१०००	४००	४७०८
जानेवा. १९२०	१८५१६	३७१०	११६२	४६७२	२८३८	११९५	१५६०	८२५०	२५०२
जिसेपर १९२१	१७२६३	२४३२	...	२४३२	६१७६	४२२	६८४०	५८५	१४०१
मार्च १९२६	१९३३४	२२३२	...	२२३२	७७२५	७६६	५७११	२१००	२१०८
जास्टेपर १९३१	१४८७४	४२१	४२१	१२६८१	१२६८१	५७३	१५९	...	२५०	...	२०८८

मध्यवर्ती बँकेचे कागदीं चलनानिधीविषयक पत्रक

(आंकडे हजारांत दिले आहेत)

महिना	एकूण लेव्हेटे कागदी चलन	सोने		चांदी		रोखे		हिंदुस्थानां तील बिलस आफ		निर्धारीतील सोन्याचे खेळद्या नो प्रमाण	
		हिंदुस्थानात नाचाहेर	एकूण वेरोजु रुपयाचे नाणे	धातू	हिंदु. स.ने	स्टालिंग	का. कर्जेखे	रोखे	एकूणचैज	टांशी प्रमाण	
७ जानेवारी १९३८	सदर बँकेचे खा. शि. २६९४९० खेळद्या नोटा १८०९१८४ ब्रह्मदे. ५०३३६ एकूण २१२९९४१०										
	सदर बँकेचे खा. शि. २६९४९० खेळद्या नोटा १८०९१८४ ब्रह्मदे. ५०३३६ एकूण २१२९९४१०	४१५४५६३	४८४१५६३	६२३०९१	६२३०९१	२७४०९६	२७४०९६	७८८०७०	७८८०७०	२०८६	२०८६

एप्रिल १९३५ चे अगोदर हिंदुस्थान सरकारचे चलनखाते व तदनंतर मध्यवर्ती बँक कागदी—चलन निधीविषयक वरीलप्रमाणे

दर आठवड्यास पत्रक काढीत असते.

मुखणी पारमाण निधि

(आंकडे पैदाचे आहेत.)

विगत	१९२८-२९	१९२९-३०	१९३०-३१	१९३१-३२	१९३२-३३
१ बँक ऑफ इंडिया रोकड	३०४२	३७४८	१०८५	२९	८९७
२ ब्रिटिश व ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत वसाहत सरकारांचे रोल	३७८४४६२४	३७८४३९१८	३१६९९३८२	१०६९४६३७	२६२२०७६९
३ सोने (इंग्लंडमध्ये)	२१५२३३४	२१५२३३४	२१५२३३४	२१५२३३४	२१५२३३४
४ सोने (हिंदुस्थानात)	६२४७२००	२७१५३०००	११६२६०००
एकूण	४०,०००,०००	४०,०००,०००	४०,०००,०००	४०,०००,०००	४०,०००,०००

कागदी चलननिधी व सुवर्णपरिमाणनिधी पत्रकांवरून

निधणारीं अनुमाने.

सुवर्णसंचयांत वाढ

कागदी चलननिधीमध्ये १९१४ मार्च अखेर, इंग्लंडमध्ये रोख सोनेव स्टर्लिंग रोखे मिळून १३ कोटि १५ लक्ष रुपयांचे व हिंदुस्थानांत २२ कोटि ४४ लक्ष रुपयांचे सोने होते, तें १९२० जानेवारीमध्ये इंग्लंडमध्ये १४ कोटि १२ लक्ष व हिंदुस्थानांत ३५ कोटि १० लक्ष रुपयांचे इतके वाढले, हे आपणांस कागदी चलननिधीवै पत्रक मार्गे दिले आहे, त्यावरून दिसून येईल. या सहा वर्षात इंग्लंडमध्ये सुमारे ७५ कोटि रुपयांनी व हिंदुस्थानांत सुमारे १२। कोटि रुपयांनी सोन्याची वाढ झाली ती कांझाली हे आतां आपण पाहू.

महायुद्धामुळे ह्या देशांतून बाहेर माल फार गेला, त्या मानाने आयात मात्र झाली नाही. सबव हिंदुस्थान घनकोच्या स्थिरीत होते, म्हणून या देशांत पुष्कळ सोने यावयास पाहिजे होते. पण त्यावेळी सोन्याच्या निर्गतीवर इंग्लंडमध्ये सरकारी निर्बंध असल्यामुळे, वरेच सोने स्टेट सेक्रेटरीजवळ इंग्लंडमध्ये राहिले. तेथील त्रट्याको व्यापाऱ्यांनी स्टेट सेक्रेटरीकडे सोने दिले व हिंदुस्थान सरकारवर रुपयाच्या हुंच्या घेतल्या व त्या हिंदुस्थानांतील घनको व्यापाऱ्यांकडे पाठवून देऊन आपले देणे वारले. येथील व्यापाऱ्यांनी हिंदुस्थान सरकारकडे त्या वटविण्याकरितां पाठविल्या, व सरकारनी जास्त कागदी चलन व रुपये काढून सदर हुंच्या वटविल्या, स्टेट सेक्रेटरीजवळ सांचलेल्या सोन्याचे व स्टर्लिंग रोख्याचे आघारावर हिंदुस्थान सरकारने हे वाढते चलन प्रसृत केले.

हिंदुस्थानसरकारास प्रतिवर्षी देणे असलेली होमचार्जसबद्दलची रकम वजा जातां वरीलप्रमाणे ६ वर्षात सुमारे ७५ कोटि रुपयाचे सुवर्णाची, सदर निधीच्या इंग्लंडमधील विभागात भर पडली.

सुवर्णसंचयांत घट

परंतु आपणांस वरील पत्रकांतील डिसेंबर १९२१ मधील दिलेल्या अंकड्यावरून असें दिसून येते कों, १९२० जानेवारीत जेथें इंग्लंडमध्ये १४ कोटि १२ लक्ष रुपयांचे रोख सोनें व स्टर्लिंग रोखे मिळून होतें, तेथें आतां फक्त ५ कोटि ८५ लक्ष रुपये किंमतीचे स्टर्लिंग रोखेच शिळक आहेत. तेव्हां ८८ कोटि २७ लक्ष रुपयांचे सोनें व स्टर्लिंग रोखे गेले कोठे ? तसेच हिंदुस्थानांतील सोन्याचा सांठाही सुमारे ११ कोटि रुपयांनी घटलेला दिसतो याचे कारण काय ?

पाहिला प्रयोग—१९२०—२१ सालांत रुपयाचा भाव २४ पेन्सावर कायद्यानें कायम करण्यांत आला, परंतु चांदीचा भाव घसरूलागल्यामुळे रुपयाचा भावही घसरू लागला व तो १५—१६ पेन्सापर्यंत खालीं गेलेला भाव २४ पेन्सावर टिकविष्याचा सरकारीं जो अट्टाहास केला त्यांत ‘रिवर्स कौन्सिल बिल्स’ (परत हुंड्या) काढून हा सुवर्णाचा संचय फस्त केला गेला, व यांत हिंदुस्थानचे सुमारे ३५ कोटि रुपयांचे नुकसान झाले; फायदा सरकारचे भाई-बंदांचा झाला, व शेवटी रुपयाचा भाव २४ पेन्सावर टिकविष्याचा प्रयत्न पांचसहा महिन्यांतच हताश होऊन सरकारास सोडून चावा लागला हे आपण मागें पाहिलेच आहे.

दुसरा प्रयोग:—वरीलप्रमाणे रुपयाचा भाव २४ पेन्सावर टिकविष्याचा प्रयत्न करण्यांत आलेल्या अपयशावरून सरकारने घडा न घेतां पुढीचा १९२६—२७ साली रुपयाचा भाव १८ पेन्स कायद्यानें कायम करण्यांत आला, व त्याचा परिणाम कसा अनिष्ट झाला हे वरील पत्रकांतील मार्च १९२६ व सप्टेंबर १९३१ (२१-१-१९३१ रोजीं इंग्लंडने आपल्या चलनाचा सोन्याशी असलेला संबंध सोडला व रुपयाचाही सोन्याशी असलेला संबंध सोडून त्याचे नाते कागदी पौऱाशी जोडण्यांत आले, त्यावेळी) या महिन्यांतील कागदी चलननिधींतील आंकडे व सुवर्णपरिमाण निधींतील आंकडे पाहिले असतां दिसून येईल.

मार्च १९२६ मध्ये कागदी चलननिधीमध्ये २९ कोटि रुपयाचे स्टर्लिंग

रोखे होते व हिंदुस्थानांत २२ कोटि ३२ लक्ष रुपये किंमतीचे सोने होते. तें १९३१ सप्टेंबरमध्ये, इंग्लंडमधील २९ कोटि रुपयांच्या स्टर्लिंग रोख्यांचा तर अजिबात पत्ताच नाही. आणि हिंदुस्थानांतही फक्त ४ कोटि २१ लक्ष रुपयांचेच सोने शिळ्क दिसते! जानेवारी १९२६ मध्ये इंग्लंड व हिंदुस्थानांत स्टर्लिंग रोखे व सोने मिळून जेथे ५१ कोटि ३२ लक्ष रुपये होते, तेथे सप्टेंबर १९३१ मध्ये फक्त ४ कोटि २१ लक्ष रुपयांचेच काय तें सोने शिळ्क राहिले! बाकीचे ४७ कोटि ११ लक्ष रुपयांचे सोने खलास झाले.

कागदी चलननिधीतील या ४७ कोटि ११ लक्ष रुपयांच्याच घटीवर हैं प्रकरण थांबत नसून त्यांत सुमारे ३६-३७ कोटि रुपयांची सुवर्ण परिमाणनिधीतील इंग्लंडमधील शिलकेतील घटीची भर घालावी लागते; व असे एकूण ८३ कोटि ४८ लक्ष रुपयांचा या पांचसहा वर्षांत चुराडा झाला आणि त्यांत हिंदुस्थानचे सुमारे ६७ कोटि रुपयांचे (रुपयाचा घसरता भाव १८ पेन्सावर टिकविण्याकरितां केलेल्या अद्वाहासांत) परतीच्या हुंड्या काढाव्या लागल्या त्यांत तुकसान झाले.

सुवर्ण परिमाणनिधी

वर सांगितल्याप्रमाणे परिमाणनिधीतील शिलकेत ३६-३७ कोटि रुपयांची घट कशी आली हैं आपण मार्गे दिलेल्या सदर निधीचे पत्रकावरून पाहूं. सन १९२८-२९ साली इंग्लंडमध्ये सदर निधीत, इंग्लंड व साम्राज्यांतर्गत वसाहती, यांचे सरकारी स्टर्लिंग रोखे ३ कोटि ७८ लक्ष ४४ हजार सहाशें चोवीस पैँडांचे होते. त्याचे ऐवजी १९३१-३२ सालांत (२१-९-१९३१) रोजी इंग्लंडने आपल्या नाण्याचा सोन्याशीं असलेला संबंध सोडला व रुपया स्टर्लिंगशी जोडण्यांत आला त्यावेळी) १ कोट ६ लक्ष ९४ हजार सहाशें सदतीस पैँडांचे रोखे शिळ्क होते. म्हणजे २ कोटि ७१ लक्ष ४० हजार दोनशे एक्याएँशीं पैँडांचे रोखे होमचार्जेसचे खर्चाकरितां व परत हुंड्या वटविण्याकरितां कागदी चलननिधीतील रोख्यांचे जोडीला विकले गेले. (१८ पेन्सास १ रुपया या दराने, सुवर्ण

परिमाण निर्धारील विकलेत्या स्टर्लिंग रोख्यांची किंमत ३६ कोटि १९ लक्ष ८७ हजार ८० रुपये होतात.) या शिवाय १९२९-३० साली बँक ऑफ इंडिया कडे या निर्धारीत ३७४८ पौंड रोकड शिळक होते ते १९३१ ३२ साली फक्त २९ पौंड शिळक राहिले म्हणजे यांतही सुमारे ५००००० रुपये कमी झाले.

सदर पब्लिक अफ इंडिया-३२ सालांत २ कोटि ७१ लक्ष ५३ हजार पौंड किंमतीचे सोने हिंदुस्थानांत शिळक असत्याचे दाखविले आहे. तें सोने १९३१ सप्टेंबर नंतर ज्यावेळी येथून सोने परदेशी सपाठून जाऊ लागले त्यावेळी हिंदुस्थान सरकारने येथे विकत घेऊन ठेवले. १९३१ सप्टेंबरचे अगोदर सदर निर्धारील स्टर्लिंग रोखे वर सांगितल्याप्रमाणे विकावे लागले होते.

हिंदुस्थानांतील खेळत्या चलनाचे प्रसरण व आकुंचन.

आतां आपण खेळत्या चलनाचे प्रसरण व आकुंचन याविषयी योडा विचार पुढील प्रकरणांत करूः—

प्रकरण पांचवे

हिंदुस्थानारातील सेळत्या चलनाचें प्रसरण व अकुंचनः—

इ. स. १९१४ ते १९२० चे दरम्यान महायुद्धामुळे या देशांतून परदेशी बराच माल गेला, व त्या प्रमाणांत आयात मात्र झाली नाही. म्हणून हिंदुस्थान धनकोच्या स्थिरीत होते, हे आपण मार्ग पाहिलेच आहे.

त्या मालाची किंमत स्टेट-सेकेटरीने तेथील व्यापाऱ्याकडून सोन्याचें रुपांत घेऊन हिंदुस्थान सरकारवर रुपयांच्या हुंड्या काढल्या, त्या हुंड्या येथील व्यापाऱ्याकडून हिंदुस्थान सरकारकडे वटविष्यास आल्या, त्या वटविष्याकरितां सरकारास नवीन नोटा व रुपये काढावे लागले. मार्च १९१४ मध्ये ६६ कोटि १२ लक्ष रुपयांच्या नोटा प्रचलित होत्या, तेथे १९२० जानेवारीस १८५ कोटि १५ लक्ष रुपयांच्या नोटा प्रचलित असल्याचे कागदी चलननिधिचे मार्ग दिलेल्या पत्रकावरून दिसून येते. म्हणजे या ६ वर्षांत सुमारे ११९ कोटि रुपयांचे अधिक चलन सेळते राहिले.

उलटपक्षी १९२१-२२ सालांत २४ पेन्सावर रुपयाचा भाव टिकविणे करितां रिक्हर्स कौन्सिल बिले हिंदुस्थान सरकारास स्टेट-सेकेटरीवर काढावी लागल्यामुळे, सोन्याचा संचय कमी झाला. त्याकरितां सेळते चलन सुमारे ५४ कोटि रुपयाचे कमी करण्यांत आले, त्यापैकी सुमारे १३ कोटि रुपयांचे कागदी चलन कमी केले व सेळत्या चलनी नोटास तारण म्हणून १९२० जानेवारीत २८ कोटि ३८ लक्ष रुपये होते, तेथे ६९ कोटि ७६ लक्ष रुपये डिसेंबर १९२१ मध्ये असल्याचे आपणांस मागील कागदी चलन निधीचे पत्रकावरून दिसून येते. म्हणजे सुमारे ४१ कोटि रुपयांचे सेळते रुपयांचे नाऱे कमी करून ते या निधीत सांठविष्यांत आले.

तसेच १८ पेन्साचा रुपयाचा कायदेशीर भाव, खाली जात असतांही हाच भाव राखिष्याचा अद्वाहास करण्यांत जानेवारी १९२६ ते सप्टेंबर १९३१ पर्यंत निर्गत व्यापार मंदावल्यामुळे सेळते चलन सुमारे ९४ कोटि

१६ लक्ष रुपयांनी कमी करण्यांत आले. त्यापैकी ४४ कोटि ६० लक्ष रुपयांच्या चलनी नोटा कमी करण्यांत आल्या व कागदी चलन निर्धारित तारण म्हणून जानेवारी १९२६ मध्ये ७७ कोटि २५ लक्ष रुपयांचे नाणे होते त्याचे ऐवजी सप्टेंबर १९३१ मध्ये १२६ कोटि ८१ लक्ष रुपये झाले, म्हणजे सुमारे ४९ कोटि ५६ लक्ष रुपयांचे खेळते नाणे कमी करून सदर निर्धारित साठविण्यांत आले. या शिवाय तीन महिन्यांच्या मुदतीची ट्रॅक्शनी बिले दर आठवड्यास आपले चालू खर्चाकरितां सरकार काढीत असते; तीं जरुरीपेक्षां अधिक काढूनही तात्पुरतें खेळते चलन कमी करण्याचा एक मार्ग असतो. त्याही मार्गाने सुमारे ६४ कोटि रुपयांचे चलन प्रचारांतून कमी करण्यांत आले होते. या सर्व प्रकारांनी मिळून सुमारे १५८ कोटि रुपये खेळत्या चलनांतून कमी करण्यांत आले होते.

७ जानेवारी १९३८ चे पत्रक.

कागदी चलन निर्धारिषयक ७ जानेवारी १९३८ रोजी रिक्षर्व बँकेने काढलेल्या पत्रकावरून हल्ळी एकूण २१२ कोटि ९४ लक्ष १० हजार रुपयांच्या कागदी नोटा काढलेल्या आहेत असें दिसते; पैकी २६ कोटि ९४ लक्ष ९० हजार रुपयांच्या चलनी नोटा बँकेच्या तिजोरींत असूत, १८० कोटि ९५ लक्ष ८४ हजार रुपयांच्या चलनी नोटा हिंदुस्थानांत व ५ कोटि ३ लक्ष ३६ हजार रुपयांच्या चलनी नोटा ब्रह्मदेशांत खेळत्या आहेत.

या चलनी नोटांस तारण ४१ कोटि ५४ लक्ष ५३ हजार रुपयांचे सोने हिंदुस्थानांत व २ कोटि ८६ लक्ष ९८ हजार रुपयांचे सोने इंग्लंडमध्ये आहे. याशिवाय ६२ कोटि ३० लक्ष ९४ हजार रुपयांचे नाणे बँकेच्या तिजोरींत आहे. तसेच हिंदुस्थान सरकाराने काढलेल्या कर्जरोख्या पैकी २७ कोटि ४० लक्ष ९५ हजार रुपयांचे कर्जरोखे हिंदुस्थानांत व ७८ कोटि ८० लक्ष ७० हजार रुपये किंमतीचे स्टर्लिंग रोखे इंग्लंडमध्ये आहेत.

या पत्रकावरून कागदी चलन निर्धारील सोने व स्टर्लिंग रोखे मिळून सुमारे ८१ कोटि रुपये इंग्लंडमध्ये आहेत, व सुवर्ण परिमाण निर्धारित

अगदी अलीकडील पत्रक हाताशीं नसलें तरी सुमारे ३० ते ४० कोटि रुपयांचे आसपास स्टर्लिंग रोखे व सोने मिळून इंग्लंडमध्ये आहेत असें समजण्यास इरकत नाही. म्हणजे एकूण सुमारे ११० ते १२० कोटि रुपये हिंदी प्रजेचं कर रूपाने भरलेले इंग्लंडात आहेत.

हिंदी अर्थशास्त्रज्ञानीं व व्यापारी संस्थानीं रिक्षर्व बँकेच्या स्थापनेच्या वेळी (१९३४-३५) जी चलवळ केली तिचा एवढाच इष्ट परिणाम ज्ञाला कीं या दोन निधीमधील सोने शक्य तोंवर हिंदुस्थानांतर डेवण्याचे घोरेण सरकारास स्वीकारावै लागले.

प्रकरण सहावे

हुंडणावळीचे दराविषयक वादाचें रहस्य.

हुंडणावळीचा रूपयाचा भाव १६ पेन्स असावा कां १८ पेन्स असावा हा वाद १९२६—२७ सालीं योग्य होता, नंतर १९३१ सालीं इंग्लंडने आपल्या चलनाचा सुवर्णाशीं असलेला संबंध सोडला व रूपयाचा १८ पेन्साचा भाव स्टॉलिंगशीं निगडीत केला त्यावेळीं फार तर १६ पेन्स कां १८ पेन्स रूपयाचा भाव असावा या वादांत कांहीं तथ्य होतें, आतां त्या गोष्टीला ६ वर्षे होऊन गेलीं, १८ पेन्सच्या भावांतील अनिष्टपण निघून जाऊन तो भाव हिंदुस्थानच्या अंगवळणी पडला आहे. अशावेळीं या वादाचा विचार करणे म्हणजे केवळ कालाचा दुरुपयोग करण्यासारखे आहे असे कांहीं लोकांस वाटण्याचा संभव आहे. परंतु ७—१—२८ च्या केसरीच्या अग्रलेखांतील खालील उतारा अवलोकन केला असतां सध्यांहि या वादांतील रहस्य जनतेच्या दृष्टिसमोर असणे किती अवश्यक आहे, हें समजून येईल.

“ निजामशहाचे राजधानींत भागानगरांत (दक्षिण हैद्राबाद) गेल्या आठवड्यांत भरलेल्या हिंदी अर्थशास्त्रांच्या एकविसाव्या वार्षिक अधिवेशनांत मद्रास विश्वविद्यालयांतील अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक डॉ. पी. जे. थोमस यांनी अध्यक्ष या नायाने केलेल्या भाषणांत या प्रश्नाची (हिंदुस्थानांतील विचारवंतापुढे जर आज कोणता महत्वाचा प्रश्न असेल तर तो बहुसंख्य लोकांच्या भाकरीचा होय.) विशेष चिकित्सा केली आहे. डॉ. थोमस यांच्या भाषणांतील कांहीं मुद्दे स्वीकार्य असून कांहीं अपसिद्धांतावर आधारलेले आहेत.

“ १९३० सालापासून पाश्चिमात्य देशांत आर्थिक मंदीला प्रारंभ क्षाला व देशांतील बाजारभाव उतरलं लागून लोकांची क्रयशक्ति कमी क्षाली. दलणवळणाच्या सुलभ साधनांनी सांप्रत सर्व जग निगडीत क्षाल्या-

मुळे निरनिराळ्या देशांतील व्यापारी देवघेव इतकी वाढली आहे, की, कोण-त्याहि देशाला इतरांपासून अलिस राहतां येत नाही. हिंदुस्थानच्या कच्च्या मालाचीं प्रमुख गिन्हा इके पाश्चिमात्य राष्ट्रांत असल्यामुळे त्या राष्ट्रांत प्रारंभ झालेल्या आर्थिक मंदीची छाया हिंदुस्थानवर पडण्यास मुर्मीच विलंब लागला नाही. उद्योगघंट्यांत पुढारलेली पाश्चिमात्य राष्ट्रे हीं मुळांत हिंदु-स्थानपेक्षां अनेकपट अधिक संपन्न असल्यामुळे त्यांतील सर्व साधारण रहिवाशाला या आर्थिक मंदीचा जेवढा फटका बसला त्यापेक्षां अर्ध पोटीव अर्ध नम परिस्थितींत राहणाऱ्या कोट्यावधि हिंदी लोकांना तो आर्धी बसला. आतां पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील व्यापारमंदी नाहीशी होऊन तेजीला प्रारंभ झाला असूनही हिंदुस्थान अजून मंदीच्या मगरामिठीतून पडावा तसा बाहेर पडला नाहीं; यामुळे सद्यःस्थितींत तरी हिंदुस्थानच्या आर्थिक दैन्याचा दोन दृष्टीनों विचार करणे क्रमप्राप्त ठरले आहे.

“ आजच्या बहुसंख्य हिंदी लोकांच्या निकृष्ट आर्थिक परिस्थितीचें आंशिक उत्तरदायित्व आर्थिक मंदीला आहे व तेवढ्या पुरता त्याचा स्वतंत्र विचार केला पाहिजे. आर्थिक दृष्ट्या पुढारलेल्या पाश्चिमात्य व पौर्वात्य राष्ट्रांनों आपल्या देशांतील बाजारभाव चढवून त्यांना तेजी आणण्याकरितां आपल्या नाण्यांच्या किंमती एका पाठीमागून एक झपाण्यानें उतरविल्या. ब्रिटिश पौँड स्टर्लिंग बरोबर हिंदुस्थानच्या रुपयाचें नशीब निगडित केल्या-मुळे (सप्टेंबर १९३१ मध्ये) स्टर्लिंगची सुवर्ण किंमत जितकी घसरली तितकी ती रुपयाचीहि घसरली; परंतु १९२७ सालीं सरकारनें कायद्यानें ठरविलेला रुपयाचा १८ पेनी भाव हाच हिंदुस्थानच्या आर्थिक परिस्थितीच्या दृष्टीनें भारी असल्यानें त्याचें जें दडपण हिंदुस्थानावर होते तें कायमच राहिले. त्या दडपणांतून रुपयाला मोकळा करा व त्याचा भाव उतरवा अशी मागणी हिंदुस्थानांतील हिंदी व्यापारी संस्था व बरेचसे अर्थशास्त्र यांनों केली. तिला डॉ. थोमस यांचा विरोध होता व भागानगरच्या परिषदेत त्यांनी तो व्यक्त केला.

“ नाण्याची किंमत प्रमाणबद्ध उतरविली तर त्याचा परिणाम बाजार-भाव वाढण्यांत होतो हा अर्थशास्त्राचा अगदीं साधा सिद्धांत आहे. ग्रेट-

ब्रिटन, युनायटेडस्टेट्स, जपान, फ्रान्स यासारख्या राष्ट्रांनी याच मार्गाचा अवलंब केला. आर्थिक विचार व आचार यांच्या बाबतीत पुढारलेल्या राष्ट्रांने अवलंबिलेल्या या मार्गाचे हिंदुस्थान सरकारने अनुकरण करावे अशी हिंदी व्यापारी संस्थांची मागणी होती व आजहि तीच आहे. १९३१ साली ग्रेटब्रिटनने स्टार्लिंगची किंमत उत्तरविल्यापासून आजतागायत तेथील बाजारभावांत जी सुधारणा झाली, तशी ती जोंपर्यंत येथील बाजारभावाची झाली नाही, तोंपर्यंत हिंदी राष्ट्राची मागणी रुपयाची किंमत १८ पेनी स्टार्लिंग ठेऊ नका, ती बाजारभाव सुधारण्याकरितां जितकी उत्तरव्यास पाहिजे तेवढी उत्तरवा, अशीच राहणार. आर्थिक परिषदेच्या अनुषंगाने झालेल्या व्याख्यानांत पुण्याचे सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रश प्रो. काळे यांनी हीच गोष्ट जाहीर रीतीने सांगितली.”

यावरून हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहास, हुंडणावळीचे दराच्या बाबतच्या वादाचें रहस्य काय आहे हे पाहिल्याशिवाय पुरा होऊ शकत नाही, म्हणून आपण आतां त्या बाबतीचा थोडा विचार करू-

आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरक्षित चालण्यास राष्ट्राराष्ट्रमध्यें, परस्पर विश्वास असावा लागतो. तो महायुद्धानंतर राहिला नाही, व महायुद्धानंतरचे काळांत तत्पूर्वीं आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची सुरक्षित बसलेली घडी विस्कटली.

प्रत्येक राष्ट्र, पुन्हां असें एखादें जागतिक युद्ध सुरु झाल्यास अन्नवस्त्रादि आवश्यक जिनसांच्या पुरवठ्याकरितां दुसऱ्या राष्ट्रावर आपणास अवलंबून राहण्याचा प्रसंग येऊ नये म्हणून सदर जिनसांचे आपापल्या राष्ट्रांत शक्य तितक्या जास्त प्रमाणावर उत्पादन करण्याचा प्रयत्न करू लागले, व या कामी निरनिराळ्या राष्ट्रांतील शास्त्रज्ञ निरनिराळे शोध लावण्यांत गुंतले व याचा परिणाम असा झाला की, प्रत्येक राष्ट्रांत उत्पादन कल्पनेबोहर वाढले.

रशियामध्ये राज्यकांती होऊन समाज-सत्तावाद प्रस्थापित झाला व तेथेही गहूं वैगेरे धान्याचें उत्पादन फारच वाढले. भांडवल राष्ट्रीय मालकीचे झाल्यामुळे, व भांडवलावर व्याज सुटणेचा प्रश्न नसल्यामुळे, तेथील माल जगाचे बाजारांत फारच स्वस्त मिळूँ लागला. युरोपियन राष्ट्रे महायुद्धांत गुंतलीं खावेळीं अमेरिकेत युरोपियन राष्ट्रांना पुराविष्याकरितां फारच मोळ्या

प्रमाणावर धान्य कापूस वैगेरेचे उत्पादन वाढले, व कापडाच्या गिरण्या, मोटारी व इतर यंत्रसामुग्री यांच्या कारखान्यांचीही वाढ झापाव्यानें झाली.

जपानने युरोपांतील महायुद्धांत पश्चिमात्य राष्ट्रे गुंतलीं याचा फायदा घेऊन आपले देशांत उद्योगधंयाची चांगलीच वाढ करून इंग्लंडचा पूर्वकडील कापडाचा व्यापार वराच काबीज केला.

जर्मनी व आॅस्ट्रिया या देशांना फ्रान्सला युद्धविषयक खंडणी दर वर्षी बरीच यावीं लागत होती. व युरोपमधील बहुतेक राष्ट्रांनी इंग्लंड व अमेरिका या दोन राष्ट्रांकडून कर्जे घेतलीं होती. तसेच इंग्लंडनेही अमेरिके-कडून कर्ज काढले होते. त्या कर्जाचे हते व व्याज दरवर्षी त्यांना बरेच यावें लागत होते. कांहीं राष्ट्रांस अजूनहि यावें लागत आहे. अर्थात क्रठणको राष्ट्रे हीं देणी आपले देशांत उत्पन्न झालेला माल धनको राष्ट्रास देऊनच भागविणार हें उघड आहे. परंतु क्रठणको देशांचा माल आपले देशांत आल्यास आपले देशांतील मालास भाव यावयास पाहिजे तितका न आल्यामुळे आपले देशांतील शेतकरी व कारखानदार बुडतील म्हणून धनको राष्ट्रे संरक्षक जकातीचे तट उभारून परदेशी मालास मजाव व्हावा अशी योजना करूं लागले, व क्रठणको राष्ट्रांनी आपले देणे सोन्याच्या रूपांत्र दिले पाहिजे असा हेका धरूं लागले; व या रीतीने देशांत आलेले सोने व्यापार्या मध्यवर्ती बँकांच्या तिजोप्यांत अडकवून ठेऊं लागले.

याचा परिणाम असा झाला कीं, जागतिक व्यापारी उलाढार्लीना आवश्यक तितके सोने व्यवहारांत खेळेनासैं झालें व सर्वत्र बाजारभाव घटून जगभर मंदीची लाट फैलावली. यास तोड म्हणून हिंदुस्थानखेरजि जगांतील बाकीच्या राष्ट्रांनी व्यापार्या चलनांच्या किंमती महायुद्धपूर्वकालीन चलनांच्या किंमतीच्या मानानें उतरविल्या. याचा हेतू हा कीं, इतर देशांच्या मालाच्या स्पर्धेचा आपणांस आपले देशांत झळ पोहोंचूं नये. उतररवी हुंडणावळ आयात मालास अटकविणारी असते, व निर्गत मालास सहाय्यक असते हें आपण मार्गे पाहिलेच आहे.

याच्या उलट हिंदुस्थानच्या चलनाची किंमत महायुद्धकालपूर्व किंमती.

पेक्षां अधिक; असा जगावेगळा प्रकार येथे कां असावा याचा विचार करितां असे दिसून येते, कों हिंदुस्थान देश हा परतंत्र असत्यामुळे येथील चलनविषयक घोरण या देशाच्या हिताच्या दृष्टीने ठरविष्यांत येत नसून राज्यकर्त्याच्या भाईवंदांच्या हिताच्या दृष्टीने ठरविष्यांत येत असते. ही गोष्ट आपले ध्यानांत आली म्हणजे, त्रिटिश अमदार्नीतील हिंदी चलन पद्धतीचे कोडे सुलभ रीतीने उलगडले जाते.

१९१४ साली प्रचारांत असलेला रूपयाचा १६ पेन्साचा दर १९२० साली २४ पेन्सावर कायद्याने कायम करून हिंदुस्थानचा ३५ कोटि रूपयांचे नुकसान करूनही २४ पेन्साचा भाव न टिकवातां आत्यामुळे हताश होऊन सरकारने हा प्रयत्न सोडून दिला. तरी पुढी १९२६—२७ सालांत कायद्याने रूपयाचा भाव १८ पेन्साचा ठरविष्यांत आला हा १८ पेन्साचा कूलिम दर टिकविष्याकरितां जागतिक मंदीमुळे हिंदुस्थान सरकारांस १९२७ मार्च ते १९३१ सप्टेंबरपर्यंतचे कालांत, १५८ कोटि रूपयांचे खेळते चलन प्रचारांतून कमी करावे लागले, या अवघोंत इंग्लंडमध्ये १०३ कोटि रूपयांची व हिंदुस्थानांत ५० कोटि रूपयांची अशी एकूण १५३ कोटि रु.ची केंजे काढावी लागली. इम्पीरियल बँकेचा व्याजाचा दर शेंकडा ८ पर्यंत वाढवावा लागला. तीन महिन्याच्या मुद्रितीच्या ट्रैक्शरी बिलांचा दर दरसाल दर शेंकडा ७५ टक्क्यापर्यंत वाढवावा लागला. व असें करून देशांतील खेळते चलन कमी करावे लागले, आणि याचा साहजीक परिणाम असा झाला की, येथील पदार्थांचे भाव इतर देशांतील भावाचे मानाने स्वस्त राहिले, व शेतकरी व कारखानंदार यांचे अतोनात नुकसान होऊन बेकारीचे प्रमाण वाढले. संपाचा सुळसुळाट झाला. शेतकऱ्यास त्याचे शेतांत उत्पन्न झालेल्या घान्यांचे किंमर्तीत सारा भरणे सुद्धां कठीण जाऊ लागले अशी परिस्थिति निर्माण झाली.

सप्टेंबर १९३१ मध्ये इंग्लंडने आपल्या नाण्याचा सोन्याशी असलेला संबंध तात्पुरता सोडला व हिंदुस्थानच्या रूपयाचा संबंध कागदी पौऱ्याशी जोडिष्यांत आला, व तेव्हांही एका रूपयास १८ (कागदी) पेन्स हाच दर पुढी १८ कागदां कायम करण्यांत आला, व गेल्या सहा वर्षांत येथील सोन्याची

निर्यात ३०० कोटि रुपयावर झाली नसती तर हा (कागदी) १८ पेन्साचाही दर सरकारास केवळांच सोडावा लागला असता.

अशी वस्तुस्थिती असतां सरकारनी हुंडणावळ चढीची ठेवण्याचा हेका धरण्यापासून इंगलंडचा तरी काय फायदा होता, हे आपण पाहू. मार्गे वर्णन केलेल्या जागतिक परिस्थितीत जगांतील बाजारांत इंगलंडचे मालाला इतर देशांच्या मालाच्या स्वर्धेत टिकाव धरतां येऊन इंगलंडमधील कारखाने चालू राहण्यास मालाचा उत्पादन खर्च कमी पडणे आवश्यक होते, तेव्हां कच्चा माल शक्य तितका स्वस्त मिळाला पाहिजे. हिंदुस्थान शेतीप्रधान देश असल्यामुळे व तो इंग्रजाचे सत्तेखालीं असल्यामुळे पाहिजे त्यास पाहिजे तें करून येथील कच्चा माल इतर देशांतील भावांचे मानानें शक्य तितका स्वस्त मिळवितां येणे जरूर व शक्य वाटले. शिवाय इंगलंडमधील कापड वगैरे पक्का माल खपविण्यास हा ३५ कोट वस्तीचा देश एक हक्काची बाजारपेठ या नात्यानें असणे अवश्य होते. म्हणून कच्चा माल स्वस्त मिळण्याकरितां, व पक्का माल आपले (इंगलंडचे) व्यापाऱ्याचे नुकसान न होता इतर देशाचे मानानें व खुद हिंदुस्थानांतील कारखान्यांत तयार होणारे मालाचे किंमतीचे मानानें स्वस्त पडण्याकरितां रुपयाचा भाव चढीचा ठेवणे हा एकच उपाय शक्य होता; म्हणून त्या मार्गाचा अवलंब करण्यांत आला.

चढती हुंडणावळ इंगलंडचे फायद्याची

रुपयाचा भाव चढीचा ठेवल्यानें इंगलंडचा फायदा कसा होतो. हे खालील उदाहरणावरून स्पष्ट दिसून येईल. “क्ष” ने इंगलंडहून १०० पौऱ किंमतीचे कापड या देशात आणले असें आपण समजू. हुंडणावळीचा दर १६ पेन्स असतांना सदर मालाबद्दल येथून १५०० रुपये पाठवावे लागले असते तें आता १८ पेन्साचा भाव असल्यामुळे (१०० पौऱाचे रुपये १३३३-५-४ होतात, परंतु हिंदूबाचे सोईकरितां १३५० रुपये धरले आहेत) १३५० चे रुपये पाठवावे लागतात. म्हणजे इंगलंडमधील व्यापाऱ्यांस १०० पौऱ मिळावयाचे ते वरील दोन्ही परिस्थितीत मिळालेच; त्यांत इंगलंडमधील व्यापाऱ्याचे काहींच नुकसान झाले नाही. मात्र रुपयाचा भाव

१६ पेन्साचे ऐवजी १८ पेन्स ज्ञाल्यामुळे येथे इंग्लंडमधील कापड १५० रुपयानें म्हणजे शैकडा १२२ टक्क्यानें स्वस्त पडूळ लागले. (यांत आपला फायदा होतो असें भासते, परंतु त्यांत आपला खरा फायदा नाही, त्यामुळे आपले देशी उद्योगधंदे डबघाईला येतात.) बाजारांत स्वस्त मिळेल त्या मालास मागणी जास्त. या सर्वसामान्य तत्त्वानुसार, परदेशाचा माल स्वस्त पडूळ लागल्यामुळे त्याचा उठाव अधिक होतो. अर्थात् येथील कारखान्यांत तयार ज्ञालेला माल महाग पडूळ लागल्यामुळे त्याचा खप कमी होतो, म्हणून येथील कारखानदार आपला उत्पादन खर्च कमी करापा म्हणून मजुरांचे दरांत कांट सुरुं करतात. परंतु परदेशी मालाचा खप वाढल्यामुळे परदेशी माल अधिकाधिक स्वस्त देणे परवडते, फिरुन येथील कारखानदार आपले कारखान्यांतील कामगारांचे वेतनांत कांट करूनही न भागल्यामुळे कांहीं कामगारांना कामावरून कमी करतात, परंतु असें करूनही न भागल्यामुळे शेवटीं कारखाने बंद पडतात, अशा रितीने येथील कारखानदारवर्ग व कामकरीवर्ग नुकसानीत येतो.

इंग्लंडमधील भांडवलदार वर्गानें: येथे बरेच भांडवल गुंतविलेले आहे. त्याचे व्याज, नफा वैरेचे रूपानें, व येथील सरकारी खाजगी नोकरीत असलेल्या परकीय नोकर वर्गाचे दरवर्षीं कोट्यावधी रुपये इंग्लंडला जात असतात त्यांस इंग्लंडमध्ये १०० पौऱ मिळण्याकीरितां १६ पेन्साचा रुपयाचा भाव असतांना जेथे १५०० रुपये देऊन १०० पौऱाच्या हुंडी घ्याव्या लागत होत्या तेथे यातां १८ पेन्साचा भाव असल्यामुळे १३५० रुपयेच देऊन १०० पौऱाची हुंडी मिळते. म्हणजे केवळ रुपयाचा भाव १६ पेन्साचे ऐवजी १८ पेन्साचा ठेवल्यामुळे या वर्गाचा शैकडा १२२ टक्के कुकटाफुकटी फायदा होतो हैं दिसून येईल. या चढत्या हुंडणावळीमुळे जर हिंदुस्थानचा कांहीं फायदा होत असेल तर एवढाच कीं हिंदुस्थान सरकारास, होम चार्जेस करितां इंग्लंडला प्रतिवर्षीं पाठविणेच्या रकमेत सुमारे अडीच ते तीन कोटि रुपवांची बचत होऊं शकते हा होय.

चढत्या हुंडणावळीचे दरानें हिंदुस्थानचे नुकसान.

हिंदुस्थान शेतीप्रधान देश आहे. येथील सुमारे ७० टक्के लोकवस्ती शेतीचे धंद्यावर अवलंबून आहे व धान्य आणि कच्चा मालच प्रामुख्यानें येथून परदेशी पाठविला जातो. तेव्हां धान्य व कच्चा माल यांना चांगला भाव येण्यावर हिंदुस्थानची सांपत्तिक परिस्थिति अवलंबून राहणार हें उघड आहे.

हिंदुस्थानचे शेतकऱ्यांनी जो माल पिकविला, त्याची त्यास जगाचे बाजारांत ठरेल तीच किंमत मिळणार हें उघड आहे. आपण अशी कल्पना करू की, शेतकऱ्यांस इंगलंडमध्ये १०० खंडी विकलेल्या गव्हाची किंमत म्हणून १०० पौँड मिळाले. रुपयाचा भाव १६ पेन्साचा असतांना त्याचे हाती येथे १५०० रुपये मिळाले असते तेथे आतां १८ पेन्साचे भावामुळे त्याचे हातांत १३५० रुपयेच येतात. म्हणजे त्यास हे १५० रुपये कमी कां मिळाले ? त्याचा गहूं पूर्वीपेक्षां कमी दर्जीचा होता म्हणून मिळाले काय ? नाही. तर केवळ हुंडणावळीचा भाव १६ पेन्सावरून १८ पेन्सावर चढविण्यांत आल्यामुळे शेतकरी १२ $\frac{1}{2}$ टक्क्यानें बुडाला. वरें त्यानें उत्पन्न केलेल्या धान्याची किंमत त्यास १२ $\frac{1}{2}$ टक्क्यानें आतां कमी मिळाली. म्हणून त्यास सरकारसारा १६ पेन्साचा रुपयाचा भाव असतांना घावा लागत होता तेव्हांपेक्षां १८ पेन्साचा भाव झाला असतां १२ $\frac{1}{2}$ टक्क्यानें कमी देतां येतो कां ? नाही. सरकारसारा त्यास पहिल्याइतकाच घावा लागतो. शेतकऱ्यास असलेल्या कर्जाचे व्याज व मुद्दाचा हसा यांत सावकाराकडून त्यास १२ $\frac{1}{2}$ टक्के सूट मिळते कां ? नाही. वरें सदर शेतकऱ्यास कांहा कामानिमित्त तालुक्याचे अगर जिल्ह्याचे डिकार्णी जाणे आहे, तसेच त्यास आपला माल विक्रीकरितां आपले खेड्याहून जिल्ह्याचे डिकार्णी अगर दुसरीकडे कोठे रेल्वेने पाठवावयाचा आहे, अगर परदेशी बोटीने पाठवावयाचा आहे, तर त्यास रेल्वे कंपनीकडून अगर आगबोट कंपनीकडून रुपयाचा भाव १६ असतांना जितका आकार घेण्यांत येत होता त्यापेक्षां १८ पेन्साचा भाव झाला असतां १२ $\frac{1}{2}$ टक्के आकार कमी पडतो कां ? नाही. म्हणजे याचा अर्थ अंसा की, शेतकऱ्यास १६ पेन्साएवजी १८ पेन्साचा रुपयाचा भाव

ह्याला असतां १२३ टक्के नुकसान येते असें नाहीं; तर त्यास यापेक्षां अधिक नुकसान येते. त्यास सुमारे २० ते २५ टक्के तरी निदान नुकसान लागते असें अनुमान करण्यांत आले आहे. (हिंदुस्थानांत दर माणशी वार्षिक उत्पन्न सरासरीने सर विश्वेश्वररथ्या यांचे मते ५५ ते ८२ रुपयाचे आसपास आहे. यावरून तें किती अल्प आहे हे उघडच आहे. त्यांत शेतकऱ्याला डोकडा २५ इतकी घट लागली म्हणजे हे सांपत्तिक चित्र किती भेसूर दिसते याचा विचार ज्याचा त्यांनी करावा) याचा परिणाम असा होतो की वर्षभर शेतांत राबून देखील त्यांत उत्पन्न होणारे पीक धान्याचे भाव मंदावल्यामुळे, शेतसारा देणेसही अपुरें पडते, व अशा रीतीने सरकारी बाकी थकते, सावकारी देणे फिटत नाहीं, व याचे पर्यवसान शेताभाताचा व घरदाराचा लिलाव होणेपर्यंत होते. शेतावर उपजीविका होत नाहीं म्हणून शेवटी कांहीं शेतकऱ्यांवर शेती सोडून देऊन आसपासचे शहरांतील कारखान्यांत मजुरी करण्यकरितां आपले गांव सोडून जाण्याचा प्रसंग ओढवतो. परंतु तेथेहि कारखानदारास परदेशच्या मालाच्या स्पर्धेमुळे आपले कारखाने चालविणे परवडत नाहींसे झाल्यामुळे शेतकऱ्यास कामधंडा मिळणे कठीण पडते, व त्यांची तेथे पूर्वीच्या असलेल्या कारखानदारांनी कमी केलेल्या कामकरी वर्गात भर पडून 'मागणी व पुरवठा' या न्यायानें, मागणीपेक्षां मजुरांची संख्या वाढल्यामुळे सर्वसाधारण मजुरीचे दर उतरतात व याचा परिणाम कामकरी वर्गाने केलेल्या संपांत कामकऱ्यांना अपयश येण्यांत होतो. कारण हे बेकार लोक कमी पगार घेऊन कामावर जाण्यास तयार असतात व अशा रीतीने सर्वीचेच नुकसान होते.

हिंदुस्थानांत शेकडा ७०-७५ टक्के लोकसंख्या शेतकी, कामकरी यांच वर्गातील असल्यामुळे आणि या वर्गाची अशी हलाखीची स्थिति झाली म्हणजे येथोल देशांत तयार झालेला माल खपणे कठीण पडून शेवटी कारखाने बंद पडण्यापर्यंत पाळी येते; व अशा रीतीने दारिद्र्याची छटा सर्व देशभर पसरलेली दिसते. ज्यांस परदेशी माल खरेदी करावयाचा आहे किंवा जे प्रत्यक्ष धनोत्पादक नाहीत म्हणजे देशांतील सरकारी व बिनसरकारी नोकरवर्ग, व्याज मिळविणारे सावकार, वकील, डॉक्टर्स वैग्रे लोकांचां कांहीं

काल देशांतील धारण स्वर्स्त ज्ञाल्यामुळे चढत्या हुंडणावळीचे दराने थोडा-
बहुत फायदा होतो ही गोष्ट खरी असली तरी बहुसंख्य वर्ग जो शेतकरी
वर्ग याचीच हलाखीची स्थिति ज्ञाल्यावर शेवटी वरील वर्गासहि ज्ञळ पोहो-
चल्याशिवाय रहात नाही.

या शोचनीय परिस्थितीतून वर डोके काढणे असल्यास प्रथम शेतकरी
वर्गाची परिस्थिति सुधारली पाहिजे. तो सुधारणे शेतकर्याने उत्पन्न केलेले
धान्य व कच्चा माल यांस भाव येण्यावर अवलंबून आहे. या मालास
परदेशांत भाव येण्यास मार्ग, जगांतील सर्व राष्ट्रांमीं यापूर्वीच प्रचारांत
आणलेला महायुद्धपूर्वकालीन उतार हा होय. या उपायाने हिंदुस्थानांत
आबादीआबाद होईल असें कोणीच म्हणत नाही. मंदीस उत्पादनांत बेसुमार
वाढ, व्यापारी उलाडालीत भासणारी सोन्याची टंचाई वगैरे अनेक जागतिक
कारणे आहेतच, पण उतरती हुंडणावळ थोड्या प्रमाणांत कां होईना पण
या देशास हिताची ज्ञाल्याशिवाय राहणार नाही. हें खाली दिलेल्या ५
देशांतील बाजारभावावरून दिसून येईल.

देशाचे नाव	१९२९ सालचे बाजारभाव	१०० धरून
त्याच्याशी हल्ळीचे बाजारभावाशी प्रमाण.		
इंग्लंड	९०	टके
ऑस्ट्रेलिया	९१	"
न्यूजीलंड	१०५	"
कानडा	९०	"
हिंदुस्थान	७५	"

यावरून हें स्पष्ट होत आहे की ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत ऑस्ट्रेलिया,
कानडा व न्यूजीलंड हे शेतीप्रधान देश स्वयंशाश्रित असल्यामुळे त्यांमीं
हि...६

आपल्या चलनांच्या किंमती लोकांच्या हिताकरितां उत्तरविल्या व त्यामुळे येथील बाजारभाव चढीचे राहिले,

उलटपक्षी हिंदुस्थान परतंत्र असल्यामुळे येथील लोकांचे हिताळ्या दृष्टीने चलनाची किंमत जरूर तितकी न उत्तरविल्यामुळे येथील बाजारभाव वरील देशांचे मानाने स्वस्त राहिले. याचे कारण हिंदुस्थान परतंत्र असल्यामुळे येथील चलनपद्धतीत फेरफार इंग्लंडचे हिताचे दृष्टीने होते असताव येथील बाजारभाव शक्य तितके अधिक स्वस्त राहण्यावर या देशांतील कधा माल इंग्लंडला इतर देशातील मालाचे मानाने स्वस्तांत पडून इंग्लंड-मधील कारखानदारांना उत्पादन खर्च कमी पडणे व जगाचे बाजारांत इतर देशांचे मालाचे स्पर्धेत इंग्लंडच्या मालाचा टिकाव लागून इंग्लंड-मधील कारखाने चालू राहणे हें अवलंबून असल्यामुळे, त्या दृष्टीने हुंडणा-वळीचा दर कायम करण्याचे सरकारचे धोरण असते, मग तो दर हिंदुस्थानास कितीही नुकसानीचा असो त्याची फिकीर सरकार कां करील !

१८ पेन्सचा रुपयाचा भाव ठेवल्यामुळे इंग्लंडचे उद्दिष्ट साधले, हें वरील कोष्टकावरून इतर देशांचे मानाने येथील बाजारभाव स्वस्त राहिल्याचे उघड होत आहे.

वरील विवेचनावरून १८ पेन्साचा रुपयाचा भाव हिंदुस्थानचे हिताचा नाही व येथील बहुसंख्य वर्ग जो शेतकरी त्याची परिस्थिती सुधारणे असल्यास त्याने पिकविलेल्या मालास किमत येणेकरितां रुपयाची किंमत १८ पेन्सावरून निदान १६ पेन्सावर तरी आणिली पाहिजे, म्हणजे बाजारभाव चढतील व पर्यायाने शेतकरी वर्गाची परिस्थिती कांहीशी सुधारण्याच्या मार्गास लागले, असे तजांचे मत आहे.

रुपयाची किंमत उत्तरविल्यास शेतकऱ्याचे मालास किंमत आल्यामुळे त्याची क्रयशक्ती (Purchasing power) वाढेल व त्यामुळे येथील उद्योग-धंदेही हड्डीपेक्षां बरे चालू लागतील व पर्यायाने कामकरी लोकांचीहि परिस्थिती सुधारण्याच्या मार्गाला लागेल. हिंदुस्थानांतील कापडाच्या गिरण्या व इतरही कांही उद्योगधंदे यांजवर घलीकडे कांही कालापासून ओढवलेले

सर्वीत मोठे संकट म्हणजे जपाननें आपल्या नाण्यांची किंमत सुमारे ५० टक्क्यांनी उतरविल्यामुळे तेथील माल येथें फारच स्वस्त येऊन पडूं लागला हे होय. आणि त्यांतून हिंदुस्थानचा निभाव लागणेस आपल्या चलनाची किंमत उतरविणे भाग आहे. त्याशिवाय कारखाने चालण्यास कठीण झाल्यामुळे भजूर-वर्गाची परिस्थिती सुधारण्याचा प्रश्न समाधानकारक रीतीनें सुटणे शक्य नाही, असें तज्ज्ञांचे मत आहे.

प्रकरण सातवें
उपसंहार

होमचार्जेसची पाठवावयाची रक्म, सरकारी व बिनसरकारी गोन्या नोकरवर्गास आपल्या नातेवाईकांस पाठवावी लागणारी रक्म, ब्रिटिश भांड-वलदार वर्गाने हिंदुस्थानांत गुंतविलेल्या भांडवलावर सुटणारे व्याज व नफा या नात्यानें इंग्लंडला प्रतिवर्षी हिंदुस्थानांतून पाठवावी लागणारी रक्म, व कच्चा माल आणि धान्य इंग्लंडला इतर देशांतील भावाच्या मानानें स्वस्त पडणे व इंग्लंडच्या पक्क्या मालास येथोल बाजारपेठ निर्वेध खुली राहणे, या गोष्टी नजरेपुढे ठेऊन, यांस पोषक असें हिंदीचलन व हुंडणावळविषयक घोरण यातांपर्यंत कसें चालत आलेले आहे, हे वरील विवेचनावरून दिसून येईल.

एकोणिसावें शतकाच्या चतुर्थपादांत (१८७० १९००) पाश्चात्य राष्ट्रांनी चांदीचा मुख्य चलन म्हणून उपयोग करण्याचे सोडले व सुवर्णचलन सुरु केले म्हणून चांदीचा भाव फारच घसरला व सोन्याचा भाव चढला. येथे रौप्य चलन सुरु तर इंग्लंडांत सुवर्णचलन सुरु. त्यामुळे परराष्ट्र हुंडणावळीचा (Exchange) रूपयाचा २४ पेन्साचा दर १३ पेन्सावर आला, त्यामुळे येथून इंग्लंडला ज्यांना पैसे पाठवावयाचे होते त्यांचे नुकसान होऊ लागले. (या उत्तरत्या हुंडवणावळीमुळे हिंदी जनतेचे कांहीं नुकसान नव्हते. फक्त होमचार्जेसकरितां पूर्वीपेक्षां यावेळी जास्त रक्म पाठवावी लागल्यामुळे १८७३ ते १८९३ या मुदतीत सुमारे ८५ कोटी रुपये जास्त खर्च झाले येवढेच! परंतु येथोल गोन्या लोकांचे त्यांत नुकसान फार होऊ लागले हे आपण मांग पाहिलेच आहे.) म्हणून १८९३ साली टांकसाळी बंद झाल्या, व रुपयाची किंमत चांदीचे किंमतीवर अवलंबून न राहतां ती ब्रिटिश पैंडाचा अमूक इतका हिस्सा समजावयाची, अशा रीतीने हिंदु-

स्थानच्या चलनपद्धतीत कृत्रिमपणा या वेळेपासून आला व १८९९ साली १६ पेन्स रुपयाचा दर कायद्यानें कायम करण्यांत आला.

भारतमंड्यानें आपल्या खर्चास जल्लर त्यापेक्षां अधिक सरकारी हुंद्या (कौनिसल विलसू) काढून, ज्यावेळी आमचा कच्चा माल व धान्य इंग्लंडला फार मोळ्या प्रमाणावर जात होते, त्यावेळी, सोनें इंग्लंडमध्ये ठेऊन घेऊन येथील व्यापाऱ्यांचे हातांत नोटा व रुपये दिले. या इंग्लंडमधील सोन्याच्या तारणावर येथे रुपये व नोटा काढून त्या निर्गत मालाच्या व्यापाऱ्यांना देण्यांत आल्या व “ सुवर्णमापन निधि ” व “ कागदी चलन निधि ” असे दोन निधि निर्माण करून त्यांतील बराच मोठा भाग इंग्लंडमध्ये ठेवण्यांत आला. असें करण्यांतला मुख्य हेतू असा कों हिंदुस्थानांत कांही घोटाळा झाला तरी निदान एक दोन वर्षांची हिंदुस्थानांतून इंग्लंडला येणे असणारी रक्कम तेथल्यातेथेंच (इंग्लंडमध्येंच) परभारे घेण्यास सांपडावी.

१८९९ सालीं कायद्यानें कायम केलेला रुपयाचा १६ पेन्साचा परराष्ट्रीय हुंडणावळीचा दर १९१९ सालीं २४ पेन्साचा केला. परंतु चांदीचा भाव लागलीच उतरून लागल्यामुळे तो १६ पेन्साचे आसपास आला, तरी २४ पेन्साचाच भाव टिकविण्याकरितां सरकारनें अट्टाहास केला व त्यांत हिंदुस्थानचे ३५ कोटी रुपयाचे आसपास नुकसान झाले. परंतु तसें करण्यांत येथील गोऱ्या नोकरवर्गाचे व ज्या गोऱ्या भांडवलदार वर्गांने येथे भांडवल गुंतविले होते त्यांचे उखल पांढरे झाले ! शेवटी हा २४ पेन्साचा दर पांच चार महिन्यांतच सोडावा लागला ही गोष्ट निराळी, परंतु हिंदी जनतेचे नुकसान झाले तरी तिकडे लक्ष दिले गेले नाही, आणि १८९३ सालीं गोऱ्या नोकरवर्गाचे व भांडवलदारवर्गांचे नुकसान होऊन लागतांचे ताबडतोब टांकसाळीं बंद करून कृत्रिम चलनपद्धति (managed currency) सुरु करण्यास सरकार एका पायावर तयार ! हे दश्य एखाद्या स्वतंत्र राष्ट्रांत पहावयास मिळेल काय ?

जुगांतील बहुतेक राष्ट्रांनी महायुद्धोतर काळांत उत्पन्न झालेल्या बिकट परिस्थितींतून मार्ग काढून आपापल्या देशांतील जनतेचे कांही प्रमाणांव

हित साधण्याकरितां महायुद्धापूर्वी (१९१४ साली) प्रचारांत असलेल्या चलनाच्या किंमती उतरविल्या तर हिंदुस्थानांत महायुद्धापूर्वी १९१४ साली प्रचारांत असलेला हुंडणावळीचा दर १६ पेस तर १९१९ साली २४ पेस ! हा २४ पेसाचा दर न टिकवितां आल्यामुळे पांच चार महिन्यां-तच सोडावा लागला तरी त्यापासून कांहीं घडा सरकारने घेतला असेल म्हणावें तर १९२७ साली जो दर कायद्याने कायम केला तो १८ पेस (म्हणजे १९१४ सालापेक्षा अधिकच) असें कां, तर इंग्लंडला कच्चा माल येथून इतर देशापेक्षां स्वस्त मिळाला पाहिजे व इंग्लंडचा पक्का माल येथें अधिक खपला पाहिजे ! त्यांत येथील शेतकरी, मजूर व कारखानदार मेले काय किंवा जगले काय सारखेच ?

१९३१ सर्टेंवरमध्यें इंग्लंडने आपल्या चलनाचा सुवर्णाशी असलेला संबंध सोडला तसा रुपयाचाही सुवर्णाशी असलेला संबंध सुटला. परंतु रुपयास इंग्लंडच्या चलनाप्रमाणे मोकळे न सोडता, तो पारतंत्र्यांत खितपत पडलेल्या राष्ट्राचें चलन आहे हैं जणू काय सिद्ध करण्याकरितांच त्याचें नाते स्टर्लिंगशी जोडण्यांत आले. इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचे हितसंबंध परस्पर विरुद्ध आहेत. इंग्लंड बज्याच राष्ट्राचे धनको तर हिंदुस्थान इंग्लंडचे क्रठणको. कच्चा माल व धान्य शक्य तितके स्वस्त मिळण्यावर व पक्का माल शक्य तितका परदेशी अधिक खपण्यावर इंग्लंडचें हित अवलंबून तर कच्चा माल धान्य यांना अधिकाधिक किंमत येण्यावर व कापड वैग्रेसारखा देशात तयार होणाऱ्या मालास परदेशी मालाची स्पर्धा न होण्यावर हिंदी जनतेचें हित अवलंबून, अशी परस्पर भिन्न परिस्थिति असतां इंग्लंडच्या चलनाशी (स्टर्लिंगशी) हिंदुस्थानच्या रुपयाचें नाते जोडण्यांत इंग्लंडच्या हिताच्या दृष्टिशिवाय दुसरा हेतु काय असणार ? इंग्लंडचें हित म्हणजे हिंदुस्थानचें नुकसान, व हिंदुस्थानचें हित म्हणजे इंग्लंडचें नुकसान, असें हैं समीकरण आहे. तेव्हां ज्याच्या हातांत ससा तो पारखी, या न्यायानें हिंदुस्थानवर इंग्लंडची राजकीय सत्ता असल्यामुळे इंग्लंड आपलेच हित पहाणार व त्यांत आपले नुकसान होणार, हैं उघड

हिंदुस्थानांतून सोने १९३१ मध्ये रुपयाचा संबंध स्टर्लिंगशी जोडण्यांत आल्यावरच परदेशी (इंग्लंडला) जाऊ लागले. जगांतील बहुतेक इतर देशांनी या सुमारास देशांतील सोने परदेशी जाऊ नये म्हणून सोन्याचे निर्गतीवर निर्बंध घातले असतांना येथील सोन्याची निर्गत मात्र अप्रतिबद्ध! इतर देशाप्रमाणे येथील सुवर्णाचे निर्गतीवर निर्बंध घाला असें म्हणतांच, “सोन्याच्या निर्गतीमुळे हिंदुस्थानचे हितच होत आहे” असें बेघडक उत्तर देण्यास सरकार तयार! यांतील खरा प्रकार असा, की, हिंदुस्थानांतून होणाऱ्या सोन्याच्या निर्गतीमुळे इंग्लंडच्या स्टर्लिंगचा भाव स्थिर राहण्यास मदत होत होती या बदलची स्पष्ट कबुली “Daily Telegraph”च्या १०-१-१९३२ च्या अंकांतील खालील उताऱ्यामध्ये दिली आहे.

“Gold is being sent from India at a rate which is double the annual production of the gold mines of the world. Bankers regard this Indian gold as of first class importance in enabling Great Britain to repay its debt abroad without depressing sterling. The gold which comes to London is shipped by the Indian merchant who gets sterling. With the sterling he buys rupees. But the metal does not remain here ; it is transported to France, Switzerland, Holand, or even America. As sale of the Gold is equivalent to export, the proceeds realized by its sale creates a demand for sterling exchange. This new movement keeps sterling steady.”

तसेच घाण्य व कच्चा माल यांच्या निर्गत व्यापारांत घट येऊ लागल्यामुळे व परदेशी पक्का माल येथे अधिक खंपू लागल्यामुळे स्टर्लिंगला मागणी जास्त व रुपयाला मागणी कमी अशी परिस्थिति उत्पन्न झाली असता रुपयाचा इतक्या अद्वाहासांनी टिकविलेला १८ पेन्सांचा दर (कागदी १८ पेन्सांचा) घसरू लागला पण तो सुवर्णाचे निर्गतीमुळे रुपयास मागणी निर्माण झाल्यामुळे १८ पेन्सावर रुपयाचा दर टिकून राहिला. म्हणजे इंग्लंडमधीच स्टर्लिंगचा दूर इथर राखण्याकरितां व रुपयाचा परपृष्ठीय

हुंडणावळीचा भाव १८ पेन्सावर टिकवून धरण्याकरितां हिंदुस्थानांतून होणाऱ्या सोन्याच्या निर्गतीवर इतर देशाप्रमाणे निर्बंध घातले नाहीत, असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

टेरी साहेब आपल्या ग्रंथांत भृणतात कीं मोगल बादशाहांनी सोने व चांदी परदेशी पाठविणे हा गुन्हां ठरविला होता व त्या गुन्ह्यास फाशीची शिक्षा ठेवली होती. (The moghul kings made it a crime not less than capital to export gold and silver) यावरुन मोगल राजघराण्याचा अमल हंग्रजांच्या अमलाप्रमाणे हिंदुस्थानाच्या आर्थिक अघोगतीस कारणी-भूद झाला नाही. याचे कारण मोगल राजवराणे येथे राज्य स्थापन करतांच आपल्या परिवारासह हिंदुस्थानांतच येऊन राहिले व या देशासच आपली मायभूमि समजू लागले. त्याचप्रमाणे त्यांचा नोकरवर्गही येथेच कायम येऊन राहिला. त्यामुळे येथून परदेशी प्रतिवर्धी 'होम चार्जेस' या सदराखाली पैसे पाठविण्याचा प्रश्न नव्हता. तसेच त्यांचा आपल्या मायभूमीशी व्यापार विषयक आपलेपणाचा असा संबंध कांहोंच नव्हता. (कारण त्यांचा पूर्वीचा देश हिंदुस्थानपेक्षां मागासलेला होता.) त्यामुळे त्यांच्या अमदानींत येथील चलन व हुंडणावळ विषयक विशिष्ट व कुत्रिम असे घोरण त्यांनी ठेविले नाही. व त्यामुळे त्यांचे अमदानींत हा देश भिकेसही लागला नाही.

होमचार्जेस

परंतु ब्रिटिश अमदानीत, परिस्थिती याच्या अगदी उलट ब्रिटिश लोक येथे पहिल्यांदा आले ते व्यापाराकरितां आले, व तत्कालीन येथील परिस्थितीचा फायदा घेऊन राज्यसूत्रे आपल्या हातांत घेऊन आपला व्यापार वाढविणे त्यांना शक्य झाले. त्यामुळे हंगलंडची व्यापारवृद्ध जेणे करून येये होईल तशाच तन्हेचे येथील चलन व हुंडणावळ विषयक घोरण त्यांचे राहिले हैं उघड आहे. आतां ते मुत्सदीतर हिंदी जनता भोली अशी परिस्थिती असल्याकारणांने त्यांना ते चलन व हुंडणावळ विषयक ठेवीत असलेले घोरण हिंदी जनतेच्या हितात्तेच आहे.

हैं भासविणे शक्य ज्ञालें; व हृग्लंडला प्रतिवर्षीं पौढांतं पाठवाव्या लागण्या होमचार्जेसकरितां द्याव्या लागणान्या रुपयांच्या संख्येत, कृत्रिम रीतीने चढीची हुंडणावळ ठेवल्यानें बचत होते अशी सबव पुढे करून हृग्लंडच्या पक्क्या मालाला येथील बाजारेठ निवेष ठेवणे व येथील कूच्या माल व धान्य इतर देशांतील भावाचे मानानें हृग्लंडला स्वस्त मिळणे है उद्देश सिद्धीस नेतां आले. परंतु असें करण्यत हिंदी जनतेचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष असें सुमारे १२५ कोटि रुपयांचे नुकसान ज्ञालें, तें कर्खे यांचा शोङ्गाधिक खुलासा केला पाहिजे.

होमचार्जेसकारतां प्रतिवर्षीं पाठवाव्या लागणान्या रकमेकरितां १८७३ सालापासून १८९३ सालापर्यंत चांदीचा भाव घसरू लागल्यामुळे अधिकाधिक रुपये लागू लागले. त्यामुळे या २० वर्षांत सुमारे ८५ कोटि रुपयांचे आसपास हिंदुस्थानसकारच्या बजेटमध्ये तूट आली. है नुकसान लोकांस उघड उघड दिसण्याजोगे होतें. (पण परराष्ट्रीय उतरत्या हुंडणावळीमुळे हिंदी शेतकऱ्यास त्यांच्या धान्यास व कूच्या मालास चांगलाच भाव आल्यामुळे एकूण हिंदी जनतेचा या उतरत्या हुंडणावळी-मुळे फायदाच ज्ञाला. नुकसान ज्ञालें ते गोन्या नोकरवर्गांचे व गोन्या भांडवलदार लोकांचे) तेव्हां हिंदुस्थानचे असें नुकसान होतें तें कमी करण्याचा बहाणा करून १८९३ सार्ली लोकांनी चांदी नेऊन दिल्यास सरकारने टांकसाळीतून रुपये पाझून देण्याची जनतेस असलेली सबलत रद्द करून तेव्हांपासून परराष्ट्रीय हुंडणावळ विषयक घोरणांत कृत्रिमपूरा आणला गेला. व होमचार्जेसकरितां खर्च कराव्या लागणान्या रुपयांच्या संख्येत, कृत्रिम रीतीने चढीची हुंडणावळ ठेऊन बचत करण्यांत आली खरी; परंतु या कृत्रिम पद्धतीमुळे अप्रत्यक्ष नुकसान किती ज्ञालें है जनतेच्या लक्षांत येणे कठीण जाते. तें नुकसान (हिंदुस्थानला इंग्लंडचे देणे असलेल्या कर्जाची छाननी करण्याकरितां राष्ट्रीय सभेने नेमलेल्या समितीने आपल्या प्रतिवृत्तास जोडलेल्या परिशिष्टांत दिलेल्या आंकड्यावरून) खालीलप्रमाणे ज्ञाल्याचे अंदाजले आहे.

“ परराष्ट्रीय हुंडणावळीचा दर चढीचा ठेवल्यामुळे हिंदी जनतेचे १८९३ पासून १९३२ पर्यंतच्या ४० वर्षांच्या अवधीत कच्चा माल व धान्य यांचे निर्गत मालास आलेल्या किंमतीत व कापड वगैरेसारख्या इंग्लंडच्या पक्कधा मालाचे खपामुळे येथील उद्योगधंदे डबघार्ईस आले. त्यांत हिंदी जनतेचे कमीत कमी ३०० कोटि रुपयाच्यावर नुकसान झाले. व हिंदी जनतेच्या गांठी असलेल्या चांदीच्या किंमतीत (चांदीच्या हुंडणावळी मुळे झालेल्या चांदीच्या किंमतीच्या उतारामुळे,) झालेल्या नुकसानीचा आंकडा निदान ५०० कोटि रुपयांच्यावर आहे म्हणजे या हुंडणावळीच्या चढीच्या दरामुळे हिंदी जनतेचे हिंदुस्थान सरकारच्या हिशोबांत न दिसणारे असें अप्रत्यक्ष नुकसान ८०० कोटि रुपयांचेवर झाले.

१९२०-२१ सालांत चढीचा २४ पेन्साचा हुंडणावळीचा दर टिक्क विष्याकरितां परत हुंडधा (रिहर्स कौन्सिल बिले) काढल्यामुळे हिंदुस्थान-सरकारचे तिजोरीवर ३५ कोटि रुपयांचा पडलेला बोजा, व गोप्या सरकारी नोकरांना कांहां काल देण्यांत आलेल्या हुंडणावळाविषयक भस्याकरितां (exchange allowance) सरकारने खर्च केलेले ५ कोटि रुपये म्हणजे एकूण ४० कोटि रुपये मात्र सरकारचे हिशोबावरून सहज दिसून येण्याजोगे आईत.

एकूण १८९३ ते १९३२ पर्यंतच्या ४० वर्षांचे अवधीत चढीच्या हुंडणावळीच्या दरामुळे हिन्दी जनतेचे सरकारच्या जमाखर्चावरून दिसून येणारे ४० कोटी रुपये खर्च झाले; तर सहज समजून न येणारे नुकसान ८०० कोटी रुपयांचे झाले.

यावरून आपल्या हल्दीच्या चलन व हुंडणावळ विषयक धोरणाच्या कृत्रिमपणास मूलतः कारणीभूत झालेली ‘होमचार्ज’ स ही बाब हिन्दुस्थानास, (१८७३ ते १८९३ पर्यंत ८५ कोटि, १९२०-२१ सालांत ३५ कोटी व हुंडणावळ विषयक भत्ता ५ कोटी रुपये) सरकारचे जमाखर्चावरूनच १८७३ सालापासून १९३२ पर्यंतच्या कालांत १२५ कोटि रुपयांनी व अप्रत्यक्षरीत्या ८०० कोटी रुपयांनी म्हणजे एकूण ९२५ कोटि रुपयांनी नुकसानीची झाली,

होमचार्जेसच्या प्रत्यक्ष खर्चाचा बोजा १८५८ सालापासून आतांपर्यंत ८० वर्षांत हिन्दी जनतेवर किती बसला याचा विचार वरील आंकड्यांत आपण केलेला नाही. फक्त होमचार्जेसची रक्कम पौऱांत पाठविष्याकरितां रुपये कमी लागावे म्हणून हुंडणावळविषयक कृत्रिम घोरण ठेवल्यामुळे व चांदीचा भाव घसरल्यामुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष असा हिन्दी जनतेवर बोजा किती बसला याचाच विचार यांत झाला.

थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे मोंगल राजे हिंदुस्थानलाच मायदेश समजत तर इंग्रज हिन्दुस्थानकडे “चरण्याचे एक कुरण” या दृष्टीने पाहतात, म्हणून या दोघांच्या हिन्दुस्थानच्या चलनविषयक घोरणांत दक्षिण-उत्तर ध्वनाहृतके अंतर दिसते.

असो, येथपर्यंत केलेल्या विवेचनाचे सार एका वाक्यांतच सांगावयाचे शास्त्रात तें असे सांगता येईल की “हिंदी चलनपद्धतीचा इतिहास म्हणजे इंग्लंडने हिंदुस्थानांतून केलेल्या कायदेशीर लुटीचाच इतिहास द्योय.”

स मा स

श्रीचौडेमहाराजांनी स्थापिलेली
श्रीगोवर्धन संस्था, वाई-पुणे-मुंबई
 (गजिष्ठ) ची
 गोरक्षण, गोसंवर्धन, गोपालन, शेतीसुधारणा, वगरे
 विषयांचा राष्ट्रात संदेश पोचविणारी
प्रमुख—मुख्यपत्रे

गोरक्षण (मराठी सासाहिक)	वा. व. २ रु.
गोवर्धन समाचार (गुजरायी मासिक)	वा. व. १ रु.
नेश्वनल देस्थ (इंग्रजी मासिक)	वा. व. १ रु.

या शिवाय

श्रीनर्थ गाथा (रु. २) श्री चौडेमहाराज चरित्र
 व इतर गोरक्षण विषयक वाढमय मिळेल.

श्रीगोरक्षण कार्यालय, ४२१ सदाशिव, पुणे.

“ अर्थ ” ग्रन्थमाला

व्यापार, उद्योगधंडे, शेती, सहकार, बॅंकिंग इत्यादि विषयावरील
 सोषी व व्यावहारिक उपयुक्तेचीं पुस्तके.

१ बॅंक आणि त्यांचे व्यवहार २ रिझर्व्ह बॅंक

३ व्यापारी उलाडाळी

दरील प्रत्येक पुस्तक लोकाप्रिय झाले आहे.

क्रि. १ रु. (ट. ख. निराळा)

व्यवस्थापक—‘अर्थ’ ग्रन्थमाला, पुणे ४